

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Խ. ՄԱԼՈՒՄԵԱՆ

Խ Ր Ի Մ Ե Ա Ն

ԿԵՆՍԱԴՐԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Յարկ

1527

ԹԻՖԼԻՍ

1892

146

2013

4 NOV 2009

Խ Ր Ի Մ Ե Ա Ն ՀԱՅՐԻԿ

Սերգեյ
1528
ms.

Խ. ՄԱԼՈՒՄԵԱՆ

Խ Ր Ի Մ Ե Ա Ն

458

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

(Պատկերով)

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Կովկասեան Գլխաւոր Կառավարչապետի ապարան

1892

I

Վանի Այգեատան կոչված արուարձանում, գլխաւոր փողոցներից մինի վրա, շատ հին ժամանակներից սկսած մինչև այժմ էլ կայ մի տուն, որ կոչվում է Կրքմցոց տուն: Դա մի յարկանի, աղիւսաշէն տուն է, փոքրիկ վանդակապատ պատահաններով: Նրա առջևից հոսում է փոքրիկ առուակը և մնունդ տալիս շաղքով տնկած ուռենիներին:

Ահա այդ տան մէջ է ծնվել, մեծացել Մկրտիչ Խրիմեան, իր մանկութեան անհոգ օրերը անցկացնելով գեղեցիկ ուռենիների տակ, կարկաչաճոս առուակի մօտ:

Կրքմցոց ընտանիքը յարգված ընտանիք էր Այգեատանում, մանաւանդ Խրիմեանի հայրը և հօրեղբայրը: Հօրեղբայրը, որի անունը խաչատուր էր, մի շնորքով վարսկտ էր, գործում էր կլետա և հագուստի ուրիշ կտորներ. իսկ հայրը պարապում էր առևտուրով, վաճառահանելով Վանի զանազան գործուածներ: Նա իր ապրանքը տանում էր գլխաւորապէս Կրքմ կամ Խրիմ, ուր յաճախ գնում գալիս էր. և հէնց այդ պատճառով նրանց ընտանիքը կոչվեց Կրքմցոց կամ Խրիմցոց տուն,—որտեղից և դուրս է եկել Խրիմեան ազգանունը:

Մկրտիչ Խրիմեան ծնվել է 1820 թւին, ապրիլի 4-ին, և մկրտվել է իրանց թաղի ս. Աստուածածին եկեղեցում: Մկրտիչ հէնց նրա մկրտութեան անունն է: Նրա ծննդեան տարեթիւը, ինչ ասել կուզի, քահանան չէ արձանագրել եկեղեցու մատենանում: Ո՞վ էր տուել այն ժամանակ այդ տեսակ մատենան և ո՞ր քահանան էր այն ժամանակ մտածում այդ տեսակ բաների մասին: Խրիմեանի ծննդեան տարեթիւը արձանագրել է

1527-2013
(4/71 / 41) | 7.8. 1520

նրա հօրեղբայրը, որը՝ հին սովորութեան համեմատ՝ տանը եղած հին Աստուածաշունչի կամ ձեռագիր Աւետարանի լուսանցքի վրա կը գրէր երկխալի ծննդեան տարին և օրը:

Երեսնական թվականներին Վանում ուսումնարաններ չը կային: Գրեւ-կարդալը սովորեցնում էին տէրտէրը կամ տիրացուն: Փոքրիկ Մկրտիչը տէրտէրի մօտ էլ չը դնաց: Նա իր սկզբը նախան ուսումը ստացաւ հէնց տանը, հօրեղբայր Խաչատուրի մօտ, որը ոչ թէ միայն վարպետ էր, այլ և վարժապետ, և իր մօտն թեւ ին արհեստի հետ միասին սովորեցնում էր կարդալ, բարեազիր գրել, փոխ ասել, շարական երգել:

Խաչատուրը հազազիրտ մարդկերանցից մինն էր: Նա, ճշմարիտ է, ուսում չէր առել, բայց ի բնէ շատ խելօք և ընթերցասէր էր. կարդացել էր բոլոր եկեղեցական գրքերը և անգիր դիտէր ամբողջ ժամասացութիւնը: Նա մի և նոյն ժամանակ վերին աստիճանի առաքելի, բարեսիրտ և ճշմարտախօս անձն էր:

Անա այդ առաքելի և բարեսիրտ մարդն եղաւ փոքրիկ Մկրտիչի վարժապետը և դաստիարակը: Անդամակ լինելով, ուրեմն և դաւակ չունենալով, նա իր ամբողջ ուշ ու միտքը դարձրեց Մկրտիչի վրա, որը մի զգայուն, կրակոտ և ընդունակ երեխայ էր, որին հօրեղբայրը սիրում էր իր աչքի լոյսի պէս: Բարի հօրեղբայրը մանկութեան օրերից սովորեցրեց Մկրտիչին՝ սիրել ընկերօջը, կարեկցել թշուառներին, խնամել հիւանդներին, և հեռու մնալ ամեն տեսակ վատ բաներից:

Տան դուռը գալիս էր աղքատ:

— Մկրտիչ, աղքատին հաց, կերակուր է պէտք, ասում էր հօրեղբայրը:

Եւ Մկրտիչը մեծ ուրախութեամբ ուտեցնում, խմեցնում էր: Գալիս էր կոյր աշուղը:

— Մկրտիչ, աշուղին փայ պէտք է տալ:

Եւ Մկրտիչը մէկի տեղ երկու էր տալիս, վատի փոխարէն բաժն էր տալիս:

Հօրեղբայրը բռնում էր երեխայի ձեռքից, առաւօտ երկկոյ

ձեղեցի էր տանում, սովորեցնում էր փոխ ասել, երգել, պատմում էր առաքեալների և սուրբերի կեանքը, ողևորում էր նրան Արքազան պատմութեան հերոսների քաջագործութիւններով:

Օրինակելի երեխայ դարձաւ Մկրտիչը: Եւ հարեանները միշտ նրան օրինակ էին բերում, ասելով իրանց երեխաներին.

— Տեսնում էք, Արքայոց Մկրտիչին, նրա նման տղայ եղէք:

Տեսլին դաստիարակութեան պակասը լրացրեց Այգեստանի զեղեցիկ ընտելւոյն: Ընկեր տղաների հետ Մկրտիչը ամբողջ օրերով պտտում էր Այգեստանի զեղեցիկ տեղերը, և այդտեղ՝ կարկաչահոտ աղբիւրների կողքին՝ ծառերի հովանու տակ, ազատ ընտելւեան մէջ նա սովորում էր ազատ զգալ, ազատ մտածել...

Հօրեղբայրն առնում էր փոքրիկ Մկրտիչի համար դառներ և զեղեցիկ խոյեր. աշխոյժ երեխան ամբողջ ժամերով՝ իր անխօս ընկերների հետ՝ պտտում էր կանաչ դաշտերը: Անն այդ օրերից Մկրտիչը սովորեց սիրել կենդանիներին: Պատմում են, որ Խրիմեան իր ամբողջ կեանքի ընթացքում չէր կարողանում ներկայ լինել, երբ մորթում էին դառ կամ ոչխար: Նա չէ կարողանում սառնասիրտ կերպով տեսնել անխօս կենդանիների արիւնը...

Հօրեղբայրը սովորեցնում էր նրան՝ աշխատել, անընդհատ աշխատել: Տանը՝ հօրեղբոր մօտ՝ սովորում էր կտաւագործութիւն, իսկ դուռը, Վանի զեղեցիկ այգիներում, իր մեծ եղբոր՝ Մարիանի ղեկավարութեան ներքոյ, Մկրտիչը սովորում էր ծառեր տնկել, պատուատել, որթ կտալ, զինի շինել: Եւ այգեպանի պարապմունքը Խրիմեանի ամենասիրած պարապմունքներից մինն է եղել միշտ:

Անա թէ ինչ էր գրում ինքը Խրիմեան, արդէն ծերացած հասակում, իր հօրեղբայր Խաչատուրի յիշատակին:

«Յիսուն տարի կը լինի, որ մեր աշխարհէն յաւիտենական աշխարհ դնացեր ես. այլ քո անուն և յիշատակ մանուկ Մկրտիչի հոգւոյն և սրտին մէջ անեղծ պահել եմ: Չեմ մոռնար, այլ կը յիշեմ մանկութեանս դարնան քաղցր օրերը, երբ միմիայն մանուկ Մկրտիչ քո սիրոյ ծաղիկն

էր: Սորա համար ես մոռցած էի ծնողք և բոլոր խրիմեանք գերդաստանի մերձաւորներ, զի դու էիր ինձ հայր, մայր, դաստիարակ, վարժապետ, խնամածու և այլն: Դու մեռար, դեռ ողջ էին ծնողքս և երիցագոյն եղբայրս. բայց ես յայնժամ զգացի, թէ՛ սիրոյ և դաստիարակութեան գրկէն որբացած եմ: Ոչինչ մեծ ժառանգութիւն աշխարհիս հարստութենէն չը թողիր քո հոգեհատոր մանուկ Մկրտչին. ոչ ոսկի, ոչ արծաթ. այլ մի Աստուածաշունչ և մեր սուրբ նախնեաց մի քանի մատենաներ, դուրս յաճախ կարդալ տալով՝ ընտանի լեզուով կը բացատրէիր ինձ: Այլ քան զամեն աւելի գործնական օրինակովք Աւետարանի գլխաւորութեան հոգին թողիր ինձ ժառանգութիւն: Արթուն աչքով կը հսկէիր, և ոչ փոքրիկ պակասութիւնս կը ներելիր դու» *:

Վրա հասաւ պատանեկութիւնը: Կրակոտ, հետաքրքիր բնաւորութեան համար նեղ էր թւում Այդեստանը: Եւ պատանի Մկրտչի յաճախ երթնելով էր հարեան գիւղերը, վանքերը, ուխտատեղիները: Վասպուրականի ամեն մի անկիւնը լի են վանքերով կամ վանքերի աւերակներով: Պատանին մի առանձին բաւականութիւն էր զգում, երբ օրերով ճանապարհորդում էր շրջակայքում, ուսումնասիրելով այն ամենը, ինչ որ սլատահում էր ճանապարհին: Գեռ պատանի հասակում Մկրտչի լաւ ծանօթ էր ոչ թէ միայն Այդեստանին շատ մօտիկ տեղերին, այլ և աւելի հեռու վանքերին և ուխտատեղիներին: Նա յաճախ գնում էր Վարազ, Հոգւոց վանքը, Աղթամար, Լիւմ, Կտուց:

Աղթամար, Լիւմ և Կտուց անապատները, որոնք գտնվում են Վանի ծովակի մէջ, այն ժամանակ յայտնի էին իբրեւ վանական նշանաւոր կենտրոններ՝ իրանց միարանութիւններով, որոնց մէջ կային եկեղեցական գրականութեան քաջ ծանօթ վարդապետներ: Խրիմեան սիրով գնում էր դրանց մօտ: Մի առժամանակ

նա մնաց Լիւմ և Կտուց անապատներում, աշակերտեց այդտեղ, և ստացաւ, թէ և միակողմանի, բայց հարուստ մտաւոր պաշար, մօտիկ ծանօթանալով եկեղեցական գրականութեան և գրաբար լեզուն:

Միայնակեաց վանականների կեանքը, ինչպէս երեւում է, խոր տպաւորութիւն թողեց խրիմեանի վրա: Նա մի տեսակ յարգանքով էր վերաբերւում դէպի այն կուսակրօն վարդապետները, որոնք թողած աշխարհ, տուն-տեղ, աղգականներ և բարեկամներ, առանձնացել էին վանքերի մութ խուցերը, և զիշեր ցերեկ՝ ամենայն անձնուրացութեամբ, աղօթքներ էին կարդում և շաբականներ երգում, որ բաց անեն «արքայութեան դռները մեղաւորների առաջ»:

Ահա այդպիսիներից միւսի կեանքն էր երգում՝ շատ տարիներ յետոյ խրիմեան, այսպիսի խօսքերով.

«Ոչ միայն էր ընչատեաց, այլ և չը ինդրէր ըղիարևորան,

Զըրկէր զանձն 'ի պիտոյից, տայր ընկերին կարօտելոյ»:

Ո՞վ գիտէ. դուցէ այդ ժամանակից արդէն յղացաւ երիտասարդ Մկրտչի մէջ վարդապետ լինելու ձգտումը, բայց այնպիսի վարդապետ, որ «Զըրկէր զանձն 'ի պիտոյից, տայր ընկերին կարօտելոյ»:

Քսան, քսան հինգ տարեկան հասակում արդէն, խրիմեան՝ իր տոկուն աշխատասիրութեամբ, ինքնակրթութեան և ուսումնասիր բնաւորութեան հորձիւ՝ աւելի բան գիտէր, քան թէ կարելի էր իմանալ՝ առանց դպրոց մտած լինելու, առանց կանօնաւոր ուսման: Նա լաւ ծանօթ էր եկեղեցական մատենագրութեան և հայոց հին գրականութեան, տիրապետում էր գրաբար լեզուն, քաջ ծանօթ էր Հայաստանի աշխարհագրութեան, իսկ Վասպուրականը—այնպէս էր ուսումնասիրել, ինչպէս իր հինգ մասնիկը:

Սակայն այդ բոլորը բաւականութիւն չէր տալիս կրակոտ երիտասարդին: Նա ուզում էր աւելի իմանալ, աւելի սովորել:

Նրա մէջ արթնացել էին այնպիսի զգացմունքներ, որոնք նրան հանգիստ չէին տալիս, երբ նա տեսնում էր իր շուրջը

* «Խաչի ճառ», 1887 թ. Կ. Պօլիս:

խաւար և թշուառութիւն: Մանկութիւնից արդէն նա դատարարական էր իբրեւ լաւ քրիստոնեայ, քրիստոնէական ըզգացմունքները՝ նրան դրդում էին օգնութիւն հասնել հաղարաւոր թշուառներին: Դակ վասպուրականի հակայական աւերակները, ուր երիտասարդը օրերով թափառում էր մոտամուրը և զգացված, և դրա հետ միասին ժողովրդի աղքատ, ընկած, հարստահարված վիճակը՝ վառել էին երիտասարդի մէջ հայրենասիրական այնպիսի զգացմունքներ, որոնք նրան հանգիստ չէին տալիս:

Վանը՝ նրան նեղ էր թվում. նա ուզում էր դուրս գալ, գնալ ուրիշ տեղեր և տեսնել թէ ինչ կայ, ինչ են մտածում...

Սակայն բնտանիքը հեշտութեամբ չէր ուզում բաց թողնել նրան: Մկրտչի մայրը, որ իր աչքի լոյսի պէս սիրում էր որդուն, մի փափագ ունէր.

— Մէկ իմ Մկրտչի կանաչ-կարմիրը կապեմ, հարս բերեմ տունս. թուս էլ տեսնեմ, նրանից յետոյ մեռնեմ էլ՝ սրտումս դարդ չի մնայ, — ասում էր Կրքմցոյ պառաւը:

Մեծ եղբայր Մարիանը միացաւ մօր հետ, և երկուսը միասին սկսեցին համոզել Մկրտչին, որ պատկէ: Մկրտիչը երկար չը զիմադրեց: Նրան նշանեցին և պատկեցին վանեցի Զովհաննէս Անիկեանի աղջկայ հետ, որից խրիմեան ունեցաւ մի աղջիկ, Թագուհի անունով:

Ամուսնանալուց յետոյ՝ խրիմեան երկար չը մնաց վանում:

II

Խրիմեանի աշակերտներից մինը պատմում է, որ երիտասարդ Մկրտչի առաջին անգամ վանից հեռանալու պատճառը զինուորադրութիւնն էր *։ Դաւառներից ուղում էին հայ զինուորներ հաւաքել, և որովհետեւ խրիմեան այդ ժամանակ ուղիղ զինուորադրական տարիքի մէջ էր, բայց զինուոր գնալ, ինչպէս

* «Արեւելք» 1885 թ. Կ. Պօլիս:

և բոլոր իր երկրացիները, չէր ուզում, ուստի ստիպվեց դիմել միակ միջոցին — փախչել:

Այդ փախուստը բաց արաւ երիտասարդի առաջ մի նոր աշխարհ: Թողնելով հայրական տունը, նա ձեռք առաւ ճանապարհորդական գաւազանը. դուրս եկաւ վասպուրականից, անցաւ թիւրք-պարսկական սահմանը և մտաւ Պարսկաստան: Նոր տեղեր, նոր տգաւորութիւններ: Խրիմեան տեսաւ Սալմաստ, Խոյ, Ուրմա. անցաւ Նրասխ գետը, թափառեց Մայր-Արաքսի ափերով, «Հին հին դարուց յիշատակ արեաց մէջը պտրելով», տեսաւ Խորենացու երգած Գողթան գաւառը, մտաւ Հին-Նախիջևան, կտրեց Արարատեան դաշտը, և Նրեանից գնաց Էջմիածին.

«Ի տաճարն Աստուածակերտ, ի մայրքն մեր Ամենածին,

Ի վեհ և գերապանծ աթոռ հայոց Լուսաւորչին» *:

Համբարեց Մայր-Աթոռի սրբութիւնները, որոնց յիշելով, նա, անկասկած, տապակիվում էր վասպուրականում, ապա անցաւ Շիրակ, տեսաւ Անին.

«Ուր նստեմ ես ի վերայ աւերակացն հողաբլուր».

և աւերակների վրա նստած երգեց այսպէս.

«Այլ ես արդ ձայն արկանեմ առ ձեզ որդիք իմ տարազիր, Ո՛ւր էք արդ, ի Լեհաստան, թէ ի Մաճառս ցիր-ցան եղեալ, Եւ Դանուբի գետով նըստեալ, յիէք զԱնին և զԱխուրեան, Որ մին զկաթ և միւսն ըղջուր ձեզ արուցին առատ-առատ. Զուշ լիցի ձեզ, յուշ լիցի երկիր ծննդեան և հայրենեաց. փութացէք, փութացէք, յայց նըշխարաց այդ մնացեաց...»

Տեսնելով և ուսումնասիրելով Ռուսահայաստանի պատմական բոլոր նշանաւոր տեղերը, զգացված սրտով խրիմեան անցաւ գնաց Կ. Պօլիս:

Սուլթանների մայրաքաղաքում խրիմեանի համար բացվեց մի նոր կեանք, մի բոլորովին անծանօթ աշխարհ:

Կ. Պօլսում այդ ժամանակ նորէկ վանեցին բոլորովին ծա-

* «Հրաւիրակ Արարատեան», 1850 թ. Կ. Պօլիս:

նօթներ չունէր, բայց գուցէ մի քանի վանեցի վաճառականներէց և Վասպուրականցի համալսերից: Սակայն նա իր տոկունութեամբ և անընկճելի բնաւորութեամբ կարճ միջոցում իր առջև ճանապարհ բաց արաւ: Ամենից առաջ նա աշխատեց որ և է պարագմունք զանել, որովհետեւ ապրուստի ուրիշ միջոց չունէր: Նա աղքատ մարդ էր:

Առանց ժամանակ կորցնելու, նա սկսեց մի կողմից սովորել և մտաւոր նոր պաշար ձեռք բերել, իսկ միւս կողմից աշխատում էր ծանօթութիւններ կապել Կ. Պօլսի հայերի զանազան շրջանների հետ: Խրիմեանի մէջ այդ միջոցում ցանկութիւն առաջ եկաւ մի առ ժամանակ Եւրօպա գնալ, բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու համար, բայց չքաւորութեան պատճառով այդ միտքը մնաց անիրագործելի: «Յանկացայ ես, այլ բախտն ինձ չաջողեց»*, — ահա թէ ինչ էր գրում ինքն Խրիմեան 25 տարուց յետոյ իր այդ մտադրութեան մասին: Միայն շատ ուշ, ծերութեան հասակում Խրիմեանին աջողկեց գնալ Եւրօպա, տեսնել քաղաքակրթութեան կենտրոնը, այն էլ իբրեւ հայ ժողովրդի թշուառութիւնների սգաւոր ներկայացուցիչ:

Կարճ միջոց անցած, Խրիմեան կարողացաւ՝ մուտք գործել Կ. Պօլսի հարուստ և բարձր դիրք ունեցող մի քանի ընտանիքներ: Նա իր մտաւոր զարգացմամբ այնքան առաջ էր գնացել, որ նրան ընդունում էին մասնաւոր տներում իբրեւ տնային վարժապետ, և մինչև անգամ Կ. Պօլսի այն ժամանակվայ հայկական նշանաւոր թաղի՝ Խառ-դիւղի նորաբաց օրիորդական դպրոցի ուսուցիչ կարգվեց:

Այդ օրից արդէն ասպարէզը բացվեց:

Նշանդոտ, բարձրահասակ, արծուաքիթ, խոշոր աչքերով, զննողական երիտասարդը, իր գրաւիչ և համեստ բնաւորութեան շնորհով կարողացաւ գտնել բարեկամների լայն շրջան, ուր նրան ընդունում էին սիրով և յարգանքով:

Իսկ երբ 1850 թւին Կ. Պօլսում լոյս տեսաւ նրա նշանա-

* «Սիրաբ և Սամուէլ»:

ւոր «Հրաւիրակ Արարատեան» բանաստեղծական գրուածքը, — երիտասարդ հեղինակի տաղանդը յայտնի եղաւ ոչ թէ միայն բարեկամների շրջանում, այլ ստացաւ հասարակական հռչակ:

Լինելով ճանապարհորդութիւնների սիրահար, և մի և նոյն ժամանակ փառաբ ունենալով տեսնել քրիստոնէութեան օրօրոցը՝ Նրուսաղէմը, Խրիմեան մի առ ժամանակ հեռացաւ Կ. Պօլսից և գնաց սուրբ տեղերը, ուր Քրիստոս առաջին անգամ քարոզել էր իր փրկարար վարդապետութիւնը: Այդ ճանապարհորդութեան արդիւնքն եղաւ նրա «Հրաւիրակ Աւետեաց երկրին», որը նա տպագրեց Կ. Պօլսում 1851 թւին:

Հարկաւոր ենք համարում մի քանի խօսք ասել այդ «Հրաւիրակների» մասին, որովհետեւ դրանք արտայայտում են Խրիմեանի ոգու երկու բնաւորոշ գծերը:

«Հրաւիրակ Աւետեաց երկրին», ինչպէս յիշեցինք, արդիւնք է այն ճանապարհորդութեան, որ հեղինակը արեց դէպի Նրուսաղէմ: Լինելով զգայուն քրիստոնեայ, և տեսնելով այն վայրերը, որոնց հետ կապված են քրիստոնէութեան շատ տխուր և փայլուն էջերը, ուր ոգի են առել և ամբողջ աշխարհ տարածվել Քրիստոսի անմահ վարդապետութիւնները, և ուր վերջապէս Մեծ Յեղափոխիչը՝ իր զաղափարների համար խաչ բարձրացաւ, տեսնելով այդ բոլոր տեղերը, ասում ենք, Խրիմեան, ի հարկէ, չէր կարող չը ոգևորվել և չը յուզվել: Եւ նա մեծ ոգևորութեամբ երգում է քրիստոնէութեան ս. վայրերը և Քրիստոսի մեծ գործերը իր այդ գրքում:

«Հրաւիրակ Արարատեան» արդիւնք է այն ճանապարհորդութեան, որ նա արաւ Արարատեան երկրում և Վասպուրականում: Դիմելով իր սիրելի հայ մանուկներին, հեղինակն իր հետ դէպի պատմութեան խորքերն է տանում ընթերցողին, բայց է առնում նրա առաջ Դրախտի կեանքը, պատմում է մարդկութեան առաջին օրերը, հայոց ազգի սկզբնաւորութիւնը, և ապա հանդէսով Մասիսի ստորոտում, գովարանում է Նոյի և Թորգոմի ժամանակները այսպիսի խօսքերով:

«Վճշ, քանիք քաղցր էր նոցին կենցաղ երկրիս Այրարատու,
 Յորժամ ոչ էր բռնաւոր, և հարկահան անազորոյն,
 Ոչ կրուխումն անաւազին և աղաղակ զըրկեցելոյն,
 Ոչ իշխան, ոչ իշխեցեալ կամ թաղաւոր և ժողովուրդ,
 Ոչ զօր, ոչ պատերազմ և խաղճարար աշխարհաւոր,
 Ոչ ի սուր ձուլէր երկաթ, այլ ի մանգաղ և գերանդի
 Լոկ ի պէտս երկրագործին և ոչ մարդոյն մարդասոչոչ:
 Ոչ ըզբրտանց վաստակ ուրումն յափշտակէր ոմն անիրաւ...
 Ոչ ի դահայս բազմէր ոմն ի յապարանս փաղիխնափայլ
 Ոմն ի դաշտ արեակէզ մինչ ցերեկուն խարչէր քըրտամբը»:
 Ապա պատեցնում է ընթերցողին Էջմիածնի նշանաւոր վայ-
 րերը, տանում է դէպի Աւարայրի դաշտը, խօսեցնում է Մեարո-
 պի և Վարդանի ուրուականներին, ապա անցնում է Վասպու-
 րական, և այնտեղից Տարօն *, ուր ընթերցողի առաջն է բե-
 րում Լուսաւորչի, Տրդատի, Սահակի գործերը, և վերջացնում է
 իր խօսքը՝ ողբալով, որ ստիպւած է հեռու Բիւզանդիոնում՝
 պանդխտութեան մէջ երգել իր կարօտ հայրենիքը:

«Արարատեան Հաւիրակը» միմիայն հին դարերի քաջագոր-
 ծութիւնները չէ երգում, և այժմեան աւերակները ողբալով չէ
 բաւականանում: Փառահեղ աւերակները նկարագրելուց յետոյ՝
 անմիջապէս նա ողևորում է չինականի խաղաղ, պարզ՝ կեանքի
 նկարագրութեամբ. թաղաւորի դայիսօնից յետոյ՝ երգում է հովի-

* «Հրաւիրակ Արարատեանի» առաջին՝ այն է 1850 թւի
 տպագրութիւնը քաղկացած է չորս նուագից, կամ գլխից: Քսեն
 և հինգ տարուց յետոյ, այն է 1876 թւին, երկրորդ տպագրու-
 թիւնն անելիս՝ խորհման աւելացրել է հինգերորդ գլուխ, այն է
 «Տարօնը»: Գրքին կցած մի առաջարանի մէջ հեղինակը գիտնով
 ընթերցողներին՝ ասում է. «Չը գիտեմ արդեօք կարողացայ այս
 հինգերորդ գլուխը նոյն խանդով, նոյն սգով և նոյն սրտով գը-
 րել, ինչպէս գրել եմ 25 տարի առաջ, երիտասարդ հասակում»: Համարձակ
 կարելի է ասել, որ խորհմանի բանաստեղծական
 ողին այդ գրութեան 25 տարուց մէջ փոխանակ թուականու-
 աւելի էլ վառվել և զգայուն է դարձել:

սրինգը, պատերազմի հերոսներին գովաբանելուց յետոյ՝ աւելի
 էլ մեծ աշխոյժով երգում է գեղջուկի հալալ աշխատանքը. ան-
 ցեալի հետ երգում է ներկան, դերեզմանների ուրուականներին
 խօսեցնելուց յետոյ՝ խօսեցնում է կենդանի մարդկանց... Եւ այդ-
 պիսով դառն լիշողութիւնների հետ միասին՝ ներշնչում է ընթեր-
 ցողին կեանք, ողևորութիւն, յոյս:

Երկու «Հրաւիրակները»՝ խորմեանի երկու գլխաւոր զգաց-
 մունքների՝ քրիստոնէական և հայրենասիրական
 զգացմունքների արտայայտութիւններն են:

«Հրաւիրակ Արարատեանի» մէջ նա հանդէս է գալիս իրեւ
 ողևորված հայրենասէր, «Հրաւիրակ Աւետեաց երկրի» մէջ՝
 իրեւ ողևորված քրիստոնէացի:

«Հրաւիրակ Արարատեանը»՝ հայրենասէրի քնարն է. «Հրա-
 ւիրակ Աւետեաց երկրինը» — քրիստոնէայի քնարը: Երկու գրքը՝
 մինը միւսին լրացնում են:

Դառնանք մեր պատմութեանը:

Շատ ժամանակ չանցած՝ խորմեան առիթ ունեցաւ տեսնել
 փառագած, բայց չը տեսած մի երկիր — Կիլիկիան:

Յիսուսական թւականներին Կիլիկիայի լեռնականները ու-
 չազդութիւն էին դարձրել իրանց վրա: Կ. Պօլսի պատրիարքա-
 ւանը և մի խումբ զիրք ունեցող անձինք ցանկանում էին աւե-
 լի մօտիկ ծանօթանալ Կիլիկիայի հետ, որ, ի հարկէ, անցայտ մի
 երկիր էր ներկայացնում պատրիարքարանի համար, և նպաստել
 նրա լուսաւորութեան գործին:

Խորմեան շատ յարմար էր մի այդ տեսակ միսսիայի հա-
 մար: Սա ուրախութեամբ յանձն է առնում տեղափոխվել Կիլի-
 կիա: Մի քանի ժամանակից յետոյ խորմեան ճանապարհ ընկաւ
 Սիւս, նպատակ ունենալով մի կողմից ծանօթանալ ժողովրդի վի-
 ճակին, իսկ միւս կողմից ձեռնարկել մի կամ մի քանի դպրոց-
 ներ բանալուն: Սկզբում նրա գործերը աջող գնացին. բայց եր-
 կար չանցած՝ խորմեանի յարաբերութիւնները լարվեցին Սիւս այն
 ժամանակվայ Կիրակոս կաթողիկոսի հետ, և նա ստիպվեց թող-

հեղ Կիլիկիան և վերադառնալ Կ. Պօլիս, ուր կրկին սկսեց ուսուցչութեամբ պարապել:

III

Խրիմեան արդէն մօտ 35 տարեկան մարդ էր: Երիտասարդական հասակը անցել էր. Կ. Պօլիսն այլ ես նրան չէր գրաւում: Նա ուղում էր գործել: Երկար մտածելուց յետոյ նա այն համոզմունքի եկաւ, ուր գործելու ամենալաւ ասպարէզն իր սիրած վասպուրականն է, ուր խաւար, անշարժ ժողովուրդը կարօտ էր լաւ ուսուցչի, անկեղծ առաջնորդի: Խրիմեանի հոգին միշտ թրուշում էր դէպի վան, իր մանկութեան աշխարհը՝ դէպի Այդեանտանի գեղեցիկ ուռենիները և աղբիւրները, որոնց մասին այսպէս էր երգում «Հրաւիրակ Արարատեանը».

«Վայրիկ մի դով առցուք մէք ընդ հովանեօքս այս ուռենեաց.

Այսր, ո՛հ, նստեալ երբեմն աշակերտիս աշխատութեան,

Քաղցրախօս քնարին հայկեան ըղհարկանելն ուսանելի...

Գէթ ըմպեալ զայն անոյշ ջուր և շունչ առեալ ի ջինջ օդոյն

Երգողիս իմ ձայն պարզէր և քաղցրանայր հայոց մանկուոյն:»

Իր սրտի ցանկութիւնը Խրիմեան չուտով կատարեց ու վերադարձաւ վան, 1853 թւականի վերջերին:

Վան վերադառնալով նա իր կնոջը և աղջկան միւսած գտաւ:

Ընտանեկան այդ դժբաղդութիւնը բաւական ծանր կերպով ներգործեց Խրիմեանի վրա. բայց մի և նոյն ժամանակ ընտանեկան կապերից ազատվելն աւելի բորբոքեց նրա վաղուցվայ մըտադրութիւնը.—այն է վարդապետ դառնալ:

Խրիմեան մի առանձին անձնական սէր չէր զգում դէպի կրօնաւորական կեանքը, նա ընդհակառակը, հակառակ էր այն առանձնացած, ժողովրդից կտրված և կենդանի մարդկանց հետ ոչինչ կապ չունեցող դիրքին, որ բռնել էր այն ժամանակվայ միջնակեաց հոգևորականութիւնը: Նա միայն յարգում էր անձ-

նուէր, իր անձը մոռացած կրօնաւորի տիպը: Բայց մի բան լաւ տեսնում էր Խրիմեան.—այն է, որ նոյն հոգևորականութիւնը ահագին ազդեցութիւն ունի ժողովրդի վրա և ահագին հեղաշրջում մտնելու ժողովրդի բոլոր շրջանները,—և հենց այդ էր գլխաւոր պատճառը, որ ստիպեց Խրիմեանին վեղար ծածկել:

1854 թւին, փետրվարի 14-ին, Մկրտիչ Խրիմեան՝ վանի առաջնորդ Գարրիէլ արքեպիսկոպոսի ձեռքով, Աղթամարի վանքում՝ վարդապետ ձեռնադրուեց, և նշանակվեց վարագի վանքի միաբան:

Վարդապետ ձեռնադրվելուց շատ կարճ միջոց էր անցել, երբ Աղթամարի միաբանները նկատեցին, որ այդ նոր վարդապետը՝ Կ. Պօլսից եկել է նոր նոր ծրագրերով և տարօրինակ յրանկութիւններով: Երիտասարդ վարդապետի փափագն էր՝ հաստատվել Աղթամարի վանքում, որն իբրեւ Աղթամարի կաթողիկոսի աթոռանիստ կենտրոն՝ կապված էր շրջակայ հայաբնակ տեղերի հետ, և ահագին ազդեցութիւն ունէր ժողովրդի վրա: Նա մտադրվել էր այդ գեղեցիկ վանքում հիմնել դպրոց, հաւաքել այդ դպրոցը շրջակայ տաճկախօս և քրդախօս հայերի զաւակներին և դրանց միջոցով վերականգնեցնել ժողովրդի մէջ մոռացված լեզուն, ու լուսաւորութիւն տարածել: Խրիմեան չը թաղցրեց, որ ցանկութիւն ունի մինչև իսկ վանքում հիմնել մի տպարան, որի առիթով խօսակցութիւն էր ունեցել Կ. Պօլսի իր բարեկամների հետ, և վերջապէս կազմակերպել այդտեղ հոգևորականների մի խումբ, որն իրան նուիրէր ժողովրդի կրթութեան գործին,—մի խօսքով այնպիսի ցանկութիւններ, որոնք պէտք է խանգարէին վանականների միատեսակ, քնած կեանքը, և դուրսէ խլէին նրանց ձեռքից առատ հայր...

Այդ այն «երջանկայիշատակ» ժամանակն էր, երբ Վասպուրականի հոգևորականութիւնը, Աղթամարի կաթողիկոսից սկսած, մինչև վերջին տէրտէրը, դէմ էին ուսման, դիտութեան: Վարդապետները կարծում էին թէ գրեւ-կարդալը միայն իրանց սեփականութիւնն է, և այդ պատճառով վեհապալար էին համա-

բում ժողովրդին ուսում տալը, ուրեմն և դպրոցներ բանալը: Ժողովրդի պարտքն էր՝ առաւօտից մինչև երեկոյ քրտինք թափել, հող մշակել, հաց ձեռք բերել.— իսկ վարդապետները նրստած իրանց խուցերում պէտք է վայելէին այդ հացը, և առաւօտից մինչև երեկոյ շարականներ երգէին և աղօթքներ կարդային:

— Իսկ աշխատեցէք, իսկ մենք կուտենք ու կաղօթենք ձեր հոգու փրկութեան համար—ասում էր այն ժամանակից հոգեորականութիւնը: Նոյն իսկ այնպիսի նշանաւոր վանքերում, ինչպէս է Աղթամար, Լիւթ, Կտուց, միաբանութիւններն իրանք տարածում էին ժողովրդի մէջ ամեն տեսակ անմիտ նախապաշարմունքներ, փող առնելու նպատակով: Օրինակ, միաբանները իրանց մօտ պահում էին՝ ընկացաւ ունեցող մարդիկ: Ամիսը մի կամ երկու անգամ այդ հիւանդներին վերցրած դնում, մտնում էին ժողովրդի մէջ. հիւանդները սկսում էին ամեն տեսակ անկապ ու անմիտ բաներ ասել, իսկ վարդապետները հաւատացնում էին ժողովրդին, թէ սուրբերը այդ հիւանդների բերանով դուշակութիւններ են անում, և այդ դուշակութեան փոխարէն առնում էին փող, ոչխար, մանուածք և այլն:

Հասկանալի է, որ այդ տեսակ հոգեորականութեան առաջ անպատիժ չէր կարելի խօսել՝ ժողովրդին լուսաւորելու, դպրոցներ բանալու, վանքերում ուսումնարան հիմնելու մասին: Եւ խորիմանը՝ իր համարձակ մտադրութիւնների համար՝ անպատիժ չը մնաց: Նրան այնպիսի կատաղի թշնամութիւն ցոյց տուեցին Աղթամարում, որ նա հեռացաւ այրտեղից:

Վանքերի մէջ ապաստարան չը գտնելով, խորիման մի առ ժամանակ իր գործունէութիւնը կենտրոնացրեց Վանում, նոյն իսկ ժողովրդի մէջ: Նա մտնում էր և արհեստաւորի տունը, և վաճառականի մօտ, և հարուստների մօտ, ու ամեն տեղ, ամեն օր քարոզում էր՝ դպրոցներ բանալ, ուսում տալ երեխաներին: Խորիմանը առաջինն էր, որ Վանում արծարծեց աղջիկներին ուսում տալու միտքը, և նրան կարելի է համարել Հայաստանում օրիորդական դպրոցների հիմնարկութեան կարապետ:

Յկեղեցու բեմը դարձաւ խորիմանի համար՝ քարոզելու մի ասպարէզ: Ուրիշ տեղ չը կար խօսելու համար, և չէր էլ կարելի խօսել: Քիչքիչ նրա քարոզները սկսեցին ուշադրութիւն գրաւել, և նա յայտնվեց որպէս աղագու, կրակոտ քարոզիչ: Վերջնում էր շատ անգամ խորիման իրեն նիւթ քարոզի համար՝ Վասպուրականի, կամ նոյն իսկ Վանի մօտ դանիող մի հին աւերակ, որի վրա մինչև այն ժամանակ ժողովուրդը իսկի ուշք չէր դարձնում. պատմում էր այդ աննշան աւերակի նշանաւոր անցեալը, դուրս էր կանչում հին դարերի փառաւոր յիշատակները, և այնպիսի ցնցումներ էր պատճառում Վանի քարացած ժողովրդին, որ երեսակայել անգամ չէր կարելի: Նրա քարոզների նիւթը ժողովրդի առօրեայ կեանքն էր, իր լաւ և վատ կողմերով: Քարոզում էր օգնել խեղճերին, չը հարստահարել զիւղացիներին, հարուածում էր վաշխառու աղայի կամ կաշառակեր հոգեորականի արարքները. պաշտպանում էր աշխատասէր շինականին, մինչև անգամ անձամբ օգնութեան ձեռք էր մեկնում նրանց, որոնք ծնվում և կեղեքվում էին ուժեղների ձեռքով...

Այդ արդէն բաւական էր, որ ահագին փոթորիկ բարձրանար աղատախօս վարդապետի դէմ: Փոթորիկը բարձրացաւ Սկսվեց հալածանք, կատաղի նախանձ, թշնամութիւն: Նա սախովեց տեղի տալ:

Տխուր սրտով խորիման թողեց Վանը և կրկին վերադարձաւ Կ. Պօլիս: Նա դնաց Կ. Պօլիս ոչ թէ այնտեղ մնալու, այլ իր ճանապարհը հարթելու համար:

Այս անգամ Մկրտիչ խորիման Կ. Պօլսում մնաց մօտ երկու տարի:

IV

Թիւրքաց հայերի մտաւոր շարժման գործում՝ 1850—60-ական թւականները կազմում են մի փառաւոր շրջան: Այդ շրջանում՝ ծնունդ առաւ աղգային Սահմանագրութիւնը,

որի հետ սերտ կապված է խրիմեանի անունը.— ուստի հարկաւոր ենք համարում մի փոքր կանգ առնել և պատմել թէ ինչ հանգամանքներում և ինչպէս առաջացաւ այդ մտաւոր շարժումը:

Գրա համար հարկաւոր է ծանօթացնել ընթերցողին Սահմանադրութեան սկզբնաւորութեան հետ, իսկ այդ անելու համար անհրաժեշտ է նախ ծանօթանալ այն կառավարչական կարգադրութիւնների և օրէնսդրութիւնների հետ, որոնց վրա հիմնվեց հայոց սահմանադրութիւնը:

Ուստի մի փոքր հեռուից կը սկսենք:

Քրիստոնեայ ազգերի վիճակը, շատ հին ժամանակներից սկսած, թիւրքիայում անտանելի էր: Գրա զխաւոր պատճառներից մինն այն էր, որ օրէնքի առաջ քրիստոնեան և մահմեդականը հաւասար իրաւունքներ չէին վայելում: Պետական, քաղաքական օրէնքների փոխարէն տիրապետում էր մահմեդական ֆանատիկոսութիւնը, և այդ պատճառով՝ քրիստոնեայ և մահմեդական տարրի մէջ սկսվել էր մի ուժգին թշնամութիւն, մի անազօնի դմ, որ քանի գնում սուր կերպարանք էր առնում:

Թիւրքիայի քրիստոնեաների վիճակն այնքան ողբալի դարձաւ, որ ստիպեց Եւրոպային միջամտել թիւրքիայի ներքին գործերում՝ քրիստոնեաների իրաւունքները պաշտպանելու համար: Այդ միջամտութիւնը սկսվեց Սուլթան Մահմուդ Բ.-ի օրերում: Տեսնելով թէ ինչ վտանգաւոր դրութեան մէջ է ընկնում պետութեան գոյութիւնը, Մահմուդ Բ., որ վերանորոգիչ ոգի ունէր, մի շարք բեֆօրմներ սկսեց, և հրատարակեց վերին աստիճանի համակրելի հրովարտականք: Սակայն այդ վերանորոգութիւնները մի առանձին արդիւնք չը տուեցին: Երկրի ներքին կազմակերպութիւնն այնքան քայքայված էր, որ շատ գեղեցիկ բեֆօրմների ծրագիրները մնում էին մեռած տառ:

Յուսարաբ Մահմուդ Բ. մեռաւ և նրան յաջորդեց իր 15—16 տարեկան որդին՝ Աբդուլ-Մէջիդ, մի այնպիսի ժամանակ, երբ երկիրը տագնապի մէջ էր՝ ապստամբութիւնների պատճառով:

Գրա ժամանակ հանդէս եկաւ Բէշիդ փաշան—այդ տաղանդաւոր և հայրենասէր թիւրք դիպլոմատը: Տեսնելով, որ առանց արմատական բեֆօրմների թիւրքիան պիտի կործանվի, Բէշիդ փաշան, որ անադին աղքեցութիւն ունէր պալատում և սուլթանի վրա, գրեց մի սահմանադրութիւն, որը 1839 թւին սուլթանը հաստատեց և հրատարակեց:

Այդ սահմանադրութիւնը կոչվեց Խատթը-Շէրիֆ, որի հիման վրա լոյս տեսաւ մի նոր օրէնսդրութիւն, որը յայտնի է թանգիմաթ անունով:

Խաթթը-Շէրիֆը մի մեծ քայլ էր դէպի առաջ. նա խօստանում էր ապահովայնել պետութեան հպատակների կեանքը, պատիւը և կայքը՝ առանց խտրութեան կրօնի և դաւանութեան:

Առաջ ենք բերում նոյն իսկ Խաթթը-Շէրիֆի նշանաւոր խօսքերը. «Փաթիլահի այս ողորմած հրովարտակը վերաբերում է մեր բոլոր հպատակներին, ինչ կրօնի և դաւանութեան էլ պատկանին նրանք, ուստի ամենքն էլ հաւասարապէս օգուտ պիտի քաղեն սրանից: Մենք, Աստուածային օրէնքների համաձայն, տալիս ենք պետութեան բոլոր հպատակներին, առանց խտրութեան, կեանքի, պատւի և կայքի վերաբերեալ կատարեալ ապահովութիւն»:

Առաջին անգամն էր, որ թիւրքաց պետութեան մէջ, պաշտօնապէս, արքայական հրովարտակով՝ կառավարութիւնը հաւասարութիւն էր տալիս քրիստոնեաներին՝ մահմեդականների հետ միասին,— և այդ պատճառով դա պէտք է համարել պատմական մի նշանաւոր քայլ թիւրքիայի համար, ուր կառավարութիւնը՝ ամեն բանում՝ խտրութիւն էր դնում մահմեդականի և քրիստոնեայի մէջ:

Խաթթը-Շէրիֆով քրիստոնեաները իրաւունք ստացան վարել պետական քաղաքացիական պաշտօններ: Գրանից յետոյ նոյն Աբդուլ-Մէջիդը 1845 թւին հրատարակեց մի ուրիշ հրովարտակ, որով հիմնվեցան զաւառական մէջլիսներ (ժողովներ), որոնց մէջ

անդամ կարող էին լինել և քրիստոնեաները: Այդ հրովարտակով արգելվեց նահանգապետ փաշաներին՝ հարկեր առնել կամ դատել առանց այդ մէջլիաների:

1854 թվին լոյս տեսաւ մի նոր հրովարտակ, որով քրիստոնեաներին իրաւունք էր տրուում քրէական գործերում վկայութիւն տալ, լինի այդ վկայութիւնը յօգուտ, թէ ի վնաս մահմեդականի,—մի իրաւունք՝ որից դեռ ավելորդ երբեք չէին:

Վերջապէս 1855 թվին հրատարակված մի ուրիշ հրովարտակով՝ քրիստոնեաներից վերացրվեց խարաջ անուանով հարկը, մի հարկ, որ քրիստոնեաները՝ իբրեւ ստրուկներ տալիս էին կառավարութեան, որպէս իրանց աղատութեան զին:

Արեւելեան պատերազմի ազդեցութեան տակ, և եւրօպական պետութիւնների դրդամբ 1856 թվին, Արզիւլ-Մէջլիկի ձեռքով լոյս տեսաւ մի նոր նշանաւոր հրովարտակ, որ կոչվեց խաթ տը-Հիւմայիւն:

Խաթ տը-Հիւմայիւնը իսկապէս պաշտօնական հաստատութիւն և լրումն էր այն բոլոր իրաւունքների և արտօնութիւնների, որոնք տրված էին քրիստոնեաներին: Այդ հրովարտակը տալիս էր. 1) Կրօնի կատարեալ ազատութիւն, արգելելով բռնութեամբ կրօն փոխելը. 2) Արգելում էր քրիստոնեաների համար դեռ ավելորդ անուան գործածելը. 3) Իրաւունք է տալիս քրիստոնեաներին վարել քաղաքացիական պաշտօններ. 4) Թոյլ է տալիս բոլոր ազգերի ներկայացուցիչներին ուսանել արքունական դպրոցներում. 5) հրամայում է կազմել խառն դատարաններ՝ քրիստոնեաներից և մահմեդականներից, մահմեդականի և քրիստոնեայի մէջ ծագած վեճը տեսնելու համար. 6) Որոշում է, որ քրիստոնեաները կարող են յայտնի թւով մասնակցել դաւառական և նահանգական մէջլիաներին. 7) Տալիս է հաւասարութիւն թիւքահպատակ բոլոր քրիստոնեայ ազգերին՝ առանց միմիայն, կամ միւսին առաւելութիւն տալու. 8) Ընդունում է, որ քրիստոնեայ ներկայացուցիչներ լինեն պետական խորհրդարանում և այլն:

Այդ նոյն հրովարտակով 1) պատրիարքը ճանաչվում է

իբրեւ բարձրագոյն հոգևոր ներկայացուցիչ իր հօտի և 2) քրիստոնեաների աշխարհական գործերը տեսնելու համար ժողովուրդը պիտի ընտրի մի ժողով՝ բաղկացած հոգևոր և աշխարհական անձինքներից:

Խնչպէս պարզ տեսնվում է, այդ հրովարտակներով բաւական իրաւունքներ էին տրուում քրիստոնեայ հպատակներին:

Սակայն, տարաբաղդաբար, քրիստոնեաների և մահմեդականների հաւասարութեան միտքը մնաց մեռած տառ, և սուլթանների հրովարտակները գործնական չատ քիչ արդիւնքներ չոյց տուեցին.... Թուլացած, ուժասպառ կառավարութիւնը չէր կարողանում իրագործել պալատների մէջ մշակած հրովարտակները. իսկ միւս կողմից թիւք ժողովուրդը, մահմեդական ֆանատիկոսութեամբ կուրացած, այնքան կատաղել էր քրիստոնեաների դէմ՝ այդ հրովարտակների պատճառով, որ մի քանի տեղ, փոքր-Ասիայում՝ ջարդ տուեցին քրիստոնեաներին:

Ահա այդ դրութեան մէջ էր՝ քրիստոնեաների վերաբերմամբ թիւքաց օրէնսդրութիւնը 50-60-ական թւականներին, երբ յղացաւ հայոց Սահմանադրութեան միտքը:

Այժմ մի հայեացք դցնել և տեսնել թէ ինչ վիճակի մէջ էր ինքը հայ ժողովուրդը, որ պիտի լինէր սահմանադրութեան ողի տուողը և նրա բարիքները վայելողը:

Մինչև 30-ական թւականները, ոչ թէ Հայաստանում, այլ նոյն իսկ Կ. Պօլսում՝ ազգային-հասարակական գործերում ժողովուրդը ոչինչ դեր չէր կատարում: Ամեն բան կարգադրում և հրամայում էին դիրք ունեցող ամիրաները և հարուստ սէռաֆեաները: Ամիրայութիւնը մի ուժեղ բռնապետութիւն էր, որի առաջ ոչնչանում էր ժողովուրդը:

Միայն երեսնական թւականների վերջերին և քառասնական թւականների սկզբներին՝ հանդէս է գալիս ժողովուրդը, սկսելով ամիրաների իշխանութեան դէմ մի կատաղի կռիւ:

Կ. Պօլսի հայերէն դպրոցներ չունէին մինչև այս դարու սկիզբները: Հայաստանի մասին ասելն էլ աւելորդ է: Հայ երեւթացք ուսում էին առնում խաններում և կրպակներում: Միայն այս դարու սկիզբներից Կ. Պօլսում սկսեցան հիմնել ուսումնարաններ. իսկ 1838 թւի վերջին բացվեց Ս. Երուսաղէմի, կամ ինչպէս սովորաբար կոչվում էր՝ Խակիւտարի ձեմարանը, որտեղ պէտք է բարձրագոյն ուսում ստանային միւս դպրոցներից, ամիրանների իշխանութեան տակ էին և նրանց ձեռքում: Երբ ուզում էին փող էին տալիս, երբ չէին ուզում՝ երեսի վրա էին թողնում ձեմարանը և նոյն իսկ փակել տալիս:

Ահա հէնց այդ ձեմարանի առիթով տեղի ունեցաւ առաջին մեծ ընդհարումը ժողովրդի և ամիրանների մէջ՝ Յակոբ պատրիարքի օրով: Ինքը պատրիարքը, որ գործունեայ մարդ էր, զրոգանք լինելով ամիրանների անսահման կամայականութիւնից, փորձ փորձեց առաջ մղել ժողովրդին, և մասնակից անել ձեմարանի պահպանութեան գործում: Արհեստաւոր դասակարգը սիրով ընդունեց այդ մասնակցութիւնը, և նոյն իսկ արհեստաւորներից՝ 24 հոգուց բաղկացած մի հոգաբարձութեան կազմվեց՝ ձեմարանի տնտեսական մասը հոգալու համար: Այդ բանը դուր չեկաւ ամիրաններին: Նրանք աշխատեցին բոլորովին հեռացնել ժողովրդին: Թշնամութիւնը երկու կողմի մէջ սարսկացաւ: 1841 թւին բանը այնտեղ հասաւ, որ ամիրանների թեւադրութեամբ և խնդրանք՝ կառավարութիւնը բանտարկել տուեց արհեստաւորների միջից շատերին, զիտաւորապէս հոգաբարձութեան անդամներին:

Սակայն այդ բանը չը յուսահատեցրեց ժողովրդին: Արհեստաւորները երդվեցին պաշտպանել իրանց իրաւունքները և դիմադրել ամիրաններին: 3,000 արհեստաւոր փակելով իրանց խանութները՝ դիմեցին Բ. Գրան և պահանջեցին, որ իրանց ընկերները բանտից ազատվեն, քանի որ յանցաւոր չեն: Կառավարութիւնը բանտարկեալներին ազատեց: Ժողովրդի այդ հաստատա-

մտութիւնը տեսնելով՝ ամիրանների ձեռքերը բոլորովին թուլացան. նրանք ստիպվեցին տեղի տալ: 1841 թւի դեկտեմբերին, կառավարութիւնը լսեց ժողովրդի խնդիրը, և հրատարակեց մի արքունի հրովարտակ, որով հաստատվեց 27 հոգուց բաղկացած մի ժողովրդական հոգաբարձութիւն, կամ ժողով, որը պէտք է վարէր բոլոր ազգային գործերը՝ ամիրաններից անկախ:

Ժողովրդի իրաւունքների սահմանները աւելի էլ լայնացան Մատթէոս պատրիարքի—վերջումը կաթողիկոս—օրով (1844—1848 թ.), որը առհասարակ ժողովրդի կողմը հակված մարդ էր և հակառակ ամիրաններին: Տեսնելով որ այդ պատրիարքը բոլորովին պէտք է արգելք դնի իրանց տիրապետութեան, ամիրանները սկզբում մտածեցին նրան հրաժարեցնել: Բայց Մատթէոսը մեծ ժողովրդականութիւն ունէր, ուստի նրանց այդ մտադրութիւնը չը յաջողվեց: Այդ պատճառով մտածեցին պատրիարքից վրէժ առնել մի ուրիշ կերպ.—այն է նրա իրաւունքները սահմանափակել:

Այդ դիտաւորութեամբ՝ ամիրանները յաջողեցին դուրս բերել արքունի հրովարտակ, որով պատուիրում էր պատրիարքաւորում հիմնել երկու ժողով, մինը հոգեւոր, միւսը քաղաքական գործերի համար: Երկու ժողովներին էլ պէտք է, նախագահէր սրտաւարքը, որը առանց ժողովների զիտութեան ոչինչ յարաբերութիւն չը պիտի ունենար Բ. Գրան հետ և ինքնակամ գործեր չը պիտի կարգադրէր:

1847 թւի մայիս ամսին, Կ. Պօլսի Մայր եկեղեցում գումարվեց ընդհանուր ժողով, որտեղ ընտրվեցին հոգեւոր և քաղաքական ժողովների անդամները: Քաղաքական ժողովը վերջումը կոչվեց Գեւորգոյն ժողով: Հոգեւոր ժողովը բաղկացած էր 14 եկեղեցականներից, իսկ Գեւորգոյն ժողովը՝ 20 անդամից, որոնցից 11-ը վաճառականների և արհեստաւորների ներկայացուցիչներ էին, և միայն 9-ը ամիրաններ: Այդ ժողովները պէտք է առանձին առանձին չաբաթը մի անգամ՝ դումարվէին պատրիարքաւորանում և կարգադրէին ընթացիկ ազգային և եկեղեցական հարցերը:

Ամիրանները շատ շուտով զգացին, որ իրանք սխալվել են: Նրանք ուզեցին վրէժխնդիր լինել Մատթէոս պատրիարքից և նրա իրաւունքները սահմանափակել, բայց դրա փոխարէն դուրս եկաւ այն, որ ժողովրդի մասնակցութիւնը պաշտօնապէս ընդունվեց, և այդպիսով ժողովրդից ընտրվող վարչութեան հիմք դրվեց:

Յուսահատված ամիրանները վճռեցին՝ ինչպէս էլ լինի պատրիարքութիւնից վայր դրել իրանց հակառակորդին՝ Մատթէոսին: Այնքան մատնութիւններ արեցին Բ. Դրանը, որ Մատթէոսը ստիպվեց 1848 թւին հեռանալ պաշտօնից՝ կառավարութեան ստիպմամբ: Սակայն այդ էլ չօգնեց: Որովհետեւ Մատթէոսի փոխարէն՝ ամիրանների ցանկութեան հակառակ և ժողովրդի կամքով նախկին պատրիարք Յակոբը՝ պատրիարք ընտրվեց 1848 թւին, և մնաց այդ պաշտօնում մինչև 1858 թիւը:

Ահա այդպիսի հանգամանքներում՝ երբ մի կողմից ջախջախվում էր ամիրայական իշխանութիւնը և միւս կողմից հանդէս էր գալիս ժողովրդական տարրը, վրա հասան 50-ական թւականները:

Այդ թւականներից արդէն ժողովուրդը սկսում է շարժվել ոչ թէ միայն Պօլսում, այլ և Հայաստանում, ներքին գաւառներում: Մտաւոր շարժումը զգալի էր: Կ. Պօլսի հայոց կօլօնիստ մէջ արդէն կազմակերպվում էին ինտելիգենտ, մտածող, հասարակական գաղափարներով ներշնչված շրջաններ...

Եւ մի այդպիսի ժամանակ ահա սկսվեց արծարծվել հայոց սահմանադրութեան միտքը:

Յիսուսական թւականներից արդէն սահմանադրութեան հարցը դրադեցնում էր շատերին Կ. Պօլսում: Մի քանի շնորհալի անձինք՝ ինչպէս են Նիկողայոս Պալեան, Գրիգոր Օտեան, Ռուսինեան, Աղաթոնեան, աշխատում էին մշակել մի ներքին կանօնադրութիւն, հայոց ազգային, եկեղեցական և

դպրոցական գործերը կառավարելու և հոգևոր կենտրոնական վարչութեան, այն է պատրիարքարանի յարաբերութիւնները կանօնադրելու համար: Նիկողայոս Պալեան, որ այդ գործի գլխաւոր ղեկավարն էր, իր ընկերների հետ միասին աշխատում էր կազմակերպել մի ազգային ընդհանուր ժողով, որը պիտի հիմնված լինէր ընտրողական սկզբունքի վրա, որպէս զի այդ ժողովը պատրիարքարանի հետ միասին տեսնէր և կարգադրէր հայոց գործերը:

Երբ 1856 թւին հրատարակվեց Սաթտը-Հիւմայիւնը՝ սահմանադրութեան միտքը սկսեց աւելի դրադեցնել Կ. Պօլսի մի քանի շրջաններին: Ինչպէս տեսանք, Սաթտը-Հիւմայիւնով ինքը թիւրքաց կառավարութիւնը իրաւունք էր տալիս հայերին ընտրել մի ընդհանուր ժողով, որը պատրիարքի հետ միասին պէտք է կառավարէր հայ ժողովրդի գործերը:

Եւ իսկապէս հենց այդ նոյն Սաթտը-Հիւմայիւնի վրա էլ հիմնվեց սահմանադրութիւնը:

Հարկաւոր էր միայն՝ օգտվելով կառավարութեան տուած իրաւունքից, աւելի մշակել խնդիրը.—որոշել ընդհանուր ժողովի ընտրութեան եղանակը և իրաւունքները, կազմակերպել գաւառական ժողովներ, որոշել պատրիարքների և թեմական առաջնորդների իրաւասութիւնը, մի խօսքով այն բոլորը, ինչ վերաբերում է գործի կազմակերպութեան:

Այդ գործը յանձնվեց մի առանձին յանձնաժողովի, որը կազմվեց հոգևորական և աշխարհական անձինքներից: Նիկողայոս Պալեանի և իր ընկերակիցների կազմած կանօնադրութիւնը յանձնվեց այդ յանձնաժողովին, որ սա վերջնականապէս խմբագրի:

Հասաւ վերջապէս 1860 թւի մայիս ամիսը.—մի նշանաւոր տարի թիւրքահայերի համար:

Այդ ժամանակ պատրիարքական գահի վրա նստած էր Սարգիս պատրիարքը: Սա, ժողովրդի առաջաւոր մարդոց զբոսմամբ, 1860 թւի մայիսի 24-ին՝ հոգևորականներից և աշխարհա-

կաններից մի ընդհանուր ժողով հրաւիրեց: Ժողովին ներկայ էին շատ նշանաւոր անձինք: Սահմանադրական յանձնաժողովը կարգաց իր խմբագրած կանոնադրութիւնը, որպէս զի ժողովը իր կարծիքը յայտնի: Ժողովը հաւանութիւն տուեց այդ կանոնադրութեան, որի տակ իսկոյն ամենքն էլ ստորագրեցին: Ապա ներկայացրվեց կառավարութեան, որի կողմից ևս հաւանութիւն գտաւ և մի քանի փոփոխութիւններով հաստատվեց: Եւ հենց այդ նոյն կանոնադրութիւնն է ահա՝ որ կոչվեց Ա. զգային սահմանադրութիւն Տաճկաստանի հայոց:

Սահմանադրութեան զլխաւոր սկզբունքներից մինը այն է, որ ազգը, իբրեւ հաւաքական մարմին, ունի յայտնի պարտաւորութիւններ և իրաւունքներ դէպի իր ամեն մի անհատը, ինչպէս և ամեն մի անհատ ունի իր յայտնի պարտաւորութիւնները և իրաւունքները դէպի այդ հաւաքական մարմինը, այն է ազգը:

Այդ փոխադարձ իրաւունքների և պարտաւորութիւնների կատարման վրա հսկող իշխանութիւնը Ա. զգային վարչութիւնն է, որը հիմնվում է ընտրողական սկզբունքի վրա, — այն ամենամեծ սկզբունքը, որը կազմում է Սահմանադրութեան հոգին:

Ահա թէ ինչ է առված այդ սահմանադրութեան մէջ վարչութեան մասին:

ա) «Վարչութիւնը՝ ազգային ըլլալու համար՝ պէտք է երեսփոխանական ըլլայ»:

բ) «Երեսփոխանական վարչութեան հիմք՝ իրաւանց ու պարտեաց սկզբունքն է, որ արդարութեան սկզբունք է. իր ոյժը ձայնից բաղմնութեան մէջ կը կայանայ, որ օրինաւորութեան սկզբունք է»:

Ահա հենց այդ րնտրողական սկզբունքն է, որ արծարծվելով՝ մտքերի ահազին շարժում առաջ բերեց Թիւրքիայի հայերի մէջ, և առաջ մղեց մոռացված ժողովրդին: Սահմանադրութիւնը ինքը ճանաչեց և ճանաչել տուեց այդ ժողովուրդը. ոյժի և բռնութեան դէմ՝ նա դուրս բերեց իրաւունք և արդարութիւն:

Ուստի հասկանալի է, թէ ինչու սահմանադրութեան գաղափարի արծարծվելը և մշակվելը՝ կազմում է Թիւրքաց հայերի մտաւոր կեանքի մէջ մի նշանաւոր շրջան:

Եւ ուրախալին այն է, որ այդ շրջանից դուրս չը մընայ՝ Մկրտիչ Սրիմեան:

1850—1860 թւականներին, Սրիմեան, թէ իբրեւ աշխարհական և թէ յետոյ իբրեւ հոգեւորական անձն, մի քանի անգամ առիթ ունեցաւ Կ. Պօլսում լինելու և մօտ շփվելու այն մարդկանց հետ, որոնք այդ ժամանակի մոտաւոր շարժման մասնակից էին:

Օտեանների տունը այդ ժամանակ կենտրոն էր: Այդտեղ հաւաքվում էին թէ աշխարհական և թէ հոգեւորական ինտելիգենտ, մասժող անձինք, ուսումնականներ, գրողներ, և նոյն իսկ շատ բարձր դիրք ունեցող հայեր: Օտեանի սալօնը եռանդուն յաճախողներից մինն էլ Սրիմեանն էր: Ամենքն էլ սիրով էին լսում և յարգանքով վերաբերւում դէպի Մկրտիչ Սրիմեան, որ միշտ խօսում էր «Խայաստանի» մասին, նկարագրում էր գաւառների խղճով վիճակը, հրաւիրում էր օգնել «խայաստանցի» անուէր և անուսում հային, և վերջապէս էր իր խօսքերն անդադար կրկնելով. «Արեւմտը պէտք է կենդանացնել, արմատը»:

Սկզբում շատերը թերահաւատութեամբ էին վերաբերւում դէպի երիտասարդ վարդապետի մտքերը, մինչև անգամ երեակայական էին համարում այն ծրագրիները, որ Սրիմեանն էր առաջարկում. — բայց ճարտարափօս գործիչը՝ քիչ-քիչ իր մտքերի համար ճանապարհ բաց արեց և թերահաւատներից շատերին էլ ստիպեց հաւատաւ, որ կարելի է գաւառները ոտքի կանգնեցնել:

Սրիմեանի գլխաւոր միտքն էր, որ Պօլսոյ՝ իբրեւ մոտաւոր կենտրոն և ղեկավարող ոյժ, իր բոլոր ուշ ու միտքը դարձնի արմատի, Հայաստանի վրա և այդ նպատակով նա մտնում էր Պօլսի հասարակութեան բոլոր շրջանները, որպէս զի շատացնի իրան հետևողների, իր մտքերի համակրողների թիւը:

Նա մօտիկ յարաբերութիւններ սկսեց նոյն իսկ բարձր շրջանին պատկանող հայերի հետ, որոնք անմատչելի էին, ինչպէս ժայռ, և որոնց նա քարոզում էր իր մտքերը: Նա լաւ բարեկամացաւ, ի միջի այլոց, պալատական ճարտարապետ Նիկողայոս Պալեանի, որը, ինչպէս յայտնի է, սահմանադրութեան հիմնադիրներից միին էր, և Տատեան Սիմօն-Պէյի հետ: Ամբողջ գիշերներով ոգևորւած կերպով խորիմեան նկարագրում էր նրանց Հայաստանի վիճակը յորդորելով՝ այնտեղ գործել, այնտեղի համար հոգալ:

Ահա թէ ինչ էր գրում 1858 թւին ինքն խորիմեան՝ Նիկողայոս Պալեանի մահվան առիթով, արդէն Հայաստանում եղած ժամանակ, Պալեանի և Տատեանի մասին.

«... Մեծ փափագով և անձանձիր հետաքրքրութեամբ կը հարցանէին Հայաստանեայց ողջութենէն: Ուրիշ բան չէր իրենց խօսքը, հապա միայն հայրենեաց յառաջադիմութեան ու նոր բարգաւաճութեան համար: Տատեանի սրտէն հառաչանքներ կը բղնէին, երբ որ Հայաստանեայց արդիւնաբեր գաշտերուն՝ անմշակ և ամայի մնալն ցաւակցելով կը պատմէի. իսկ Պալեանի հոգին ներքուստ կը տռչոյրէր, երբ որ իր երեակայութեան աչքը կը դրօսոյնէի Անույ կիսակործան աւերակներուն վրա:—Ո՞հ, կըսէր, ինձ պիտի յաջողէ բախտն արդեօք, որ ան կիսականգուն աւերակաց վրա բարձրաշէն կամարները Յւրօպական ճարտարութեամբ դարձեալ նորոգէի» *:

Գեռ երկու տարի չը լրացած, այն է 1856 թւի վերջերին, խորիմեան յայտնեց իր բարեկամներին, որ վերադառնում է վասպուրական: Նա բացատրեց, թէ այնտեղ գնալով ինչ տեսակ գործունէութիւն է ուզում սկսել, պարզեց իր ծրագիրը և հաւանութիւն գտաւ: Նա կարծում էր, որ արդէն Կ. Պօլսում բաւական համակրողներ և բարեկամներ ունի և կարող է վերադառնալ ու սկսել:

* «Արծուի վասպուրական», 1858, մարտ.

Բանը նրանումն է, որ խորիմեանի համար անհրաժեշտ էր Պօլսում ունենալ համակրողներ և բարեկամներ, և նոյն իսկ հովանաւորողներ: Ահա թէ ինչու:

Կ. Պօլսի հայ հասարակութեան մէջ այդ ժամանակ կար երկու կուսակցութիւն, որոնցից մինը վերջումը անուանվեց՝ Լուսաւորեալք, իսկ միւսը Խաւարեալք: Լուսաւորեալքը, որոնց մէջ էին և Օտեանները, համակրում էին հայոց մտաւոր շարժման, սահմանադրութեան հաստատութեան, ունէին նոր ծրագիրներ, պաշտպանում էին գաւառները կրթելու միտքը և այլն. իսկ միւս կուսակցութիւնը, որ իրաւամբ կոչվեց Խաւարեալք, առհասարակ թշնամի էր ամեն տեսակ շարժման և նոյն իսկ Սահմանադրութեան: Այդ կուսակցութիւններից իւրաքանչիւրը ունէր իր մարդիկը Հայաստանի գլխաւոր քաղաքներում: Գիցուք թէ Խաւարեալքի կուսակցութեան պարագլուխը Կ. Պօլսից կը գրէր Վան՝ իր արքանեակին. «Այս ինչ մարդուն ղիմադրեցէք և հալածեցէք»: Նրանք էլ սկսում էին ղիմադրել և հալածել...

Ահա այդ պատճառով խորիմեան անհրաժեշտ էր համարում Կ. Պօլսում իր համար հարկաւոր մարդիկ ունենալ, որ իրան աջակցեն, որովհետեւ Խաւարեալքը բողոքովին դէմ էին իր ծրագիրներին և ղիտաւորութեան... Սրանք առանց ուշացնելու գրեցին Վան, որ խորիմեան գալիս է, կարգադրելով՝ որ ղիմադրեն նրան:

Իսկ խորիմեան՝ յոյսն իր ոյժերի և իր բարեկամների աջակցութեան վրա դնելով ճանապարհ ընկաւ: 1856 թւի վերջի ամիսներին նա հասաւ Վան:

Ժողովուրդը և մի խումբ երիտասարդներ, որոնք արդէն խորիմեանին ճանաչում էին, սիրով ընդունեցին նրան:

Այս անգամ էլ խորիմեան ուղեց հաստատվել Աղթամարում, և այնտեղ սկսել իր գործունէութիւնը, հիմնելով տպարանը և դպրոցը: Սակայն չը յաջողվեց: Վանքի միաբանութիւնը լսել անգամ չէր ուզում:

Այն ժամանակ նա իր աչքը դարձրեց դէպի Վարադ: Բայց

այստեղ էլ արդեւքներ երեացին: Ոչ վանքի միաբանութիւնը, որ հանգիստ կերպով վայելում էր վանքի եկամուտները, ոչ վանքի առաջնորդը, որը վարագն իր համար ամաբանոց էր շինել, և ոչ էլ վերջապէս Կ. Պօլսի խաւարեալքի վանի ներկայացուցիչները՝ չը կամեցան վարագը տալ Խրիմեանին:

Անտանուլի վիճակ էր: Հայոց վարդապետին մի տեղ չէին տալիս, որ նա այնտեղ ապաստան գտնի և գործ սկսի: Տեսնելով, որ հնար չը կայ, Խրիմեան յայտնեց գործի դրութիւնը Կ. Պօլս: Հայոց պատրիարքարանը և Յակոբ պատրիարքը այդ ժամանակ առհասարակ լուսաւորեալք-ների աղդեցութեան տակ էին. ուստի պատրիարքին կարողացան համոզել, որ նա սանձահարի Խրիմեանի թշնամիներին, և վարագը նրան տայ:

Յակոբ պատրիարքը, առանց վանի առաջնորդութանի, Խրիմեանին կարգեց վարագի վանահայր, դնելով վանքը նրա կարգադրութեան ներքոյ:

V

«Վարագայ սար, վարագայ վանքը.—այս է իմ հանգիստ և խանձարարանը. ես սիրեցի այդ իմ հայրենի վայրերը, աղքատ և թշուառ վայրեր», ահա ինչ էր գրում ինքը Խրիմեան վարագի մասին 1862 թւին, այսինքն վարագում հաստատուելուց հինգ տարի յետոյ:

Այդ վանքի անունը սերտ կապված է Խրիմեանի անունն և նրա գործունէութեան հետ: Վարագը—Վասպուրականի Արծալ բոյնն է:

Թող ներվի մեզ մի փոքր նկարագրել այդ բոյնը:

Վարագը գտնվում է՝ վանից մօտ 3 ժամկայ ճանապարհի վրա, դէպի արեւելահարաւ: Նա շինված է բարձրագագաթ լեռան ստորոտում, որտեղից նայում է դէպի վան քաղաքը և վանի ծովը: Վանքի առաջ բացվում է մի գեղեցիկ տեսարան, —գեղեցիկ ձորեր, դաշտեր, լեռներ, աւելի հեռու՝ վան, ծովը,

որտեղից ամաբնային տաք օրերին փչում է մեղմ և դուլարար քամի:

Արեւմտեան կողմից վարագը շրջապատված է ձորերով և մի դաշտավայրով, ուր կան գեղեցիկ արտեր, հարաւից՝ Ղուբուսկաշ գիւղը և մի մեծ լեռնաբլուր, որը բաժանում է Հայոց Զորը վարագի սահմանից. արեւելքից՝ Նոր գիւղը և Գալիլիայի կոչված լեռը. իսկ հիւսիսից՝ Կողբանց և Շուշանց գիւղերը, ուս. Գրիգոր և Կարմուռոր վանքերը:

Յիշեալ սահմանների մէջ՝ վարագի շրջապատը մօտ 10 ժամկայ ճանապարհ է: Այդ տարածութեան մեծ մասը լեռնային է, որ գեղեցիկ արօտատեղի է ներկայացնում, իսկ փոքր մասը՝ դաշտավայր, ուր կան մշակելու լաւ հողեր: Ունի մի գետակ, որ բղիւնելով Գալիլիայի լեռան բարձրութիւնից՝ արագահոս կերպով անցնում է երկճիւղանի լեռների միջով և հասնում ներքե՝ դաշտավայրը, ջուր մատակարարելով լայնատարած դաշտերին:

Ինքը վանքը իր դանազան շինութիւններով՝ շրջապատված է մի ամուր հին պարսպով: Պարիսպն ունի երկու մեծ դարպաս՝ մինը մեծ, որ բացվում է հիւսիսային կողմից՝ միաբանների և ուխտաւորների համար, իսկ միւսը փոքր՝ հարաւային կողմից՝ ոչխարների և տաւարի համար:

Վանքը բաղկացած է հետեւեալ վեց տեսակի շինութիւններից կամ բաժանմունքներից.—դրսի բազ, ներսի սրահ, եկեղեցիներ, մեծ այգի, ոչխարների բազ և դրախտ (սա մի հրաշալի պարտէզ է և ծառաստան): Հիւսիսային մեծ դուռը տանում է դէպի դրսի բազը, իսկ այդտեղից մի դուռ տանում է դէպի ներսի սրահ, որ ներկայացնում է հետեւալ տեսարանը,—մի կողմից փառաւոր հին տաճարներ, իսկ միւս կողմից քարաշէն երկյարկանի սենեակներ, որոնց վերին յարկում կառուցված են գեղեցիկ սինաղարդ պատշգամբներ, այն տեսակ պատշգամբներ, որոնք Հայաստանում կոչվում են երեսբաց (այսինքն մի կողմից բաց): Բազի հիւսիսային կողմից բղիւնում է աղբիւրը, որ կըտրելով սրահ՝ անցնում է դէպի ոչխարների բազը:

Այդ շինութիւնների ամենափառաւոր մասը եկեղեցիներն են, որոնք թուով եօթն են եղել, շինված են միմեանց կից, և համարեա կազմում են մի ամբողջութիւն: Մինչև այժմ էլ թուրքերը եկեղեցիների այդ խումբը անուանում են «Յէտի քիլիսէ» (Յօթն եկեղեցի): Եկեղեցիները կրում են հետևեալ անունները. ս. Գէորգ, ս. Աստուածածին, ս. Նշան, ս. Խաչ, ս. Յովհաննէս կամ Քառասուն արեղայից եկեղեցի, ս. Սօփիա և ս. Սիօն:

1097 թւականին՝ Վասպուրականում պատահած ահաղին երկրաշարժը կիսով չափ աւերեց այդ եկեղեցիները, բայց և այնպէս ինչ որ մնացել է, կենդանի կերպով վկայում է, թէ ինչ արտասովոր շինութիւններ են եղել դրանք: Վանքի ամեն մի անկիւնը նոյնպէս կենդանի վկայ է, որ մի ժամանակ՝ շատ դարեր առաջ՝ այդտեղ ապրում է եղել բազմաթիւ միաբանութիւն. վանքը յայտնի էր իր շքեղութեամբ և հարստութեամբ: Ի դուր չէ Վարազդ կոչվում «Մայրաքաղաք մենաստանաց»:

Վարազդ պատկառելի հնութիւն է: Վանքը կառուցված է 10-րդ դարու վերջերին, ուրեմն մօտ 900 տարւայ շինութիւն է: Դա Վասպուրականի Արծրունեաց թագաւորների ժամանակի գործ է, յատկապէս զրա շինել տուողը Սենեքերիմ Արծրունի թագաւորն է:

Ահա թէ ինչ է ասում այդ մասին Թովմա Արծրունի պատմագիրը. «Եւ ի ստորոտ լերինն շինեաց (Արծրունի Սենեքերիմ թագաւորը) զհոյակապ և զհռչակաւոր մայրաքաղաք մենաստանացն զՎարազ. և կարգեաց ի նմա արս հաւատարիմս և զարդարեաց բազում կրօնաւորօք և երկնադուսար դասու սուրբ քահանայիք, և կարգեաց նոցա ռոճիկս և կեին ի խաղաղութեան ի գաւառն Վասպուրականի, ամենայն աշխարհաց անկեւոյ և գերեւոյ տեղի ապաստանի ի նմա գտանիւր»:

Եկեղեցիների մէջ մնացել են Արծրունեաց ժամանակներից շատ թանգազին յիշատակներ: Առանձին ուշադրութեան արժանի են այն գերեզմանները, որոնք գտնվում են Ս. Գէորգ զօրավարի եկեղեցու աջակողմնան դասում:

Այդ գերեզմանները թուով երեք են, միմեանց կողքին: Աջակողմեան տապանաքարի վրա կայ հետևեալ երկաթագիր արձանագրութիւնը.

Այս է հանգիստ Սենեքերիմ թագաւորին *:

Դրա կողքին կայ մի ուրիշ տապանաքար հետևեալ արձանագրութեամբ.

Այս է հանգիստ Տէր Պետրոս կաթողիկոսի, որ ի Տրապիզոն զգետն ձորոխ արգելեաց առաջ արքային **:

Սրա կողքին էլ կայ մի ուրիշ շիրիմ, որը Սենեքերիմ թագաւորի կնոջ՝ Խուշուշ թագուհու գերեզմանն է: Դրա յիշատակութիւնը արձանագրված է ս. Սօփիա եկեղեցու ճակատին: Սենեքերիմ թագաւորի կինը՝ Բաղրատունեաց Գագիկ արքայի աղջիկն էր:

Տաաներկուերորդ դարու պատմիչ Մատթէոս Ուռհայեցին հաստատում է Սենեքերիմ թագաւորի այդտեղ թաղուելը՝ հետև-

* Վասպուրականի Սենեքերիմ Արծրունի թագաւորը ապրում էր 10-րդ դարի վերջերին և 11-րդ դարու սկզբներին: Նրբ սելջուկները, Տուղրիլ-բէգի առաջնորդութեամբ յարձակվեցան Վասպուրականի վրա, Սենեքերիմը փորձեց դիմադրել: Բայց վերջումը տեսնելով, որ անկարող պիտի լինի նրանց առաջն առնել, դիմեց հետևեալ անպատարեր միջոցին. առաջարկեց իր թագաւորութիւնը յունաց Վասիլ Բ. կայսրին, խնդրելով դրա փոխարէն Սեբաստիա քաղաքը, իր աննշան շրջականերով, որպէս զի ինքն այնտեղ ապահով ապրի: Կայսրը սիրով ընդունեց և Սենեքերիմ իր տնով և իշխաններով ու զօրքով տեղափոխվեց Սեբաստիա 1021 թւին: Պատմութիւնը աւանդում է, որ միտնելուց յետոյ՝ նրան բերեցին և թաղեցին Վարազդում:

** Այդ այն Պետրոս կաթողիկոսն է, որ պատմութեան մէջ յայտնի է Պետրոս Գետադարձ անունով: Պատմական աւանդութիւն կայ, որ իբրև թէ Պետրոս կաթողիկոսը, 1022 թւին, յունաց Վասիլ կայսրի ներկայութեամբ, Ջորջհնեաց օրը, ձորոխ գետի ջուրը կանգնեցրեց, որի պատճառով և կոչվեց Գետագարձ: Պատմութիւնն աւանդում է, որ իբրև թէ այդ հրաշքը նա գործել է Կենաց փայտով:

աւալ խօսքերով. «.... Յայսմ ամի մեռաւ Սենեքերիմ թագաւորն հայոց և տարան զնա ի գերեզմանն հարց իւրոց, ուր առաջին թագաւորն հայոց թաղեալ կան ի վարադ վանքն սուրբ Նշահին և անդ թաղեցին զՍենեքերիմ ընդ հարան իւրում»:

Երևում է, որ Արծրունեաց թագաւորները յաճախում էին վարադ, կամ դուչ: այնտեղ էին անց կացնում տարվայ մի յայտնի ժամանակամիջոցը: Օրինակ՝ եկեղեցիներից մինի, այն է ս. Աստուածածնի եկեղեցում աջ և ձախ կողմից, թագաւորի և թագուհու համար տեղեր կան շինած, գեղեցիկ կամարներով:

Ահա այդ գեղեցիկ և պատմական յիշատակներով հարուստ վանքում բոյն դրեց Խրիբեան:

Մկրտիչ Խրիմեան իր գործունէութիւնը սկսեց վարադում 1857 թւին: Նա եկել էր այդտեղ նախամտածած ծրագրով և զիտաւորութիւններով:

Ամենից առաջ նա որոշեց հիմնել այստեղ՝ Կենտրոնական ժառանգաւորաց դպրոց, տպարան, մի ամսագիր, և մի գրադարան-թանգարան:

Իր բոլոր որոշումներն էլ նա իրագործեց:

Ժառանգաւորաց դպրոցը հիմնեց վարադում 1857 թւի մարտի 1-ին: Դա առաջին դպրոցն էր ամբողջ Հայաստանում, որտեղ սկսեցին դաս տալ բնական գիտութիւն, թուրքահայութիւն, աշխարհագրութիւն, հայոց պատմութիւն:

Այդ դպրոցով Խրիմեան վճռեց միանգամայն ջախջախել հին դասատուութիւնը, մտցնել նոր աւարկանք, դասատուութեան նոր եղանակ: Ժառանգաւորաց դպրոցը մի նոր դպրոց էր, որ աշխատում էր իր հիւրը հաստատել հին դպրոցի աւերակների վրա:

Սկզբում դպրոցը զետեղվեց այն շինութեան մէջ, որը զբանդում էր վարադի ներքին սրահի աղբիւրի մօտ: Այդ շինութիւնը երկարկանի էր: Վերին յարկում դպրոցն էր, ներքին յարկում՝ տպարանը:

Վերջումը Խրիմեան դպրոցի համար շինեց աւելի յարմար

շինութիւն, մեծ պատուհաններով, և տպարանի համար էլ պատրաստեց առանձին շինութիւն:

Դպրոցի նախկին շինութեան մէջ վերջը ապրում էր ինքը Խրիմեան:

Դպրոցի ներսն էլ կատարեալ նորութիւն էր ամենքի համար: Աշակերտները այլ ևս չէին նստում գետնին, դռնակներ ի վրա. դասարաններում դրած էին յարմար նստարաններ: Դպրոցը հիմնվեց սկզբում 30 աշակերտի համար: Այդ թւի համեմատ էլ պատրաստված էր ննջարան և սեղանատուն: Ննջարանում տիրում էր օրինակելի մաքրութիւն: Աշակերտների շրերը հասարակ էր, բայց մաքուր: Սեղանատանը աշակերտները ստանում էին պարզ, բայց մաքուր և մնդաբար կերակուր, վանքի միաբանների հետ միասին:

Ամբողջ դպրոցի մէջ տիրում էր կարգ ու կանոն. յարաբերութիւնները միանգամայն բարեկամական էին և նոյն խակ ընկերական: Ամբողջ վանքը կարծէք մի ընտանիք լինէր, որի անդամների մէջ տիրում էր փոխադարձ յարգանք, սէր և պարտաճանաչութիւն:

Պարապմունքները վերջացնելուց յետոյ, աշակերտները, օրը մէկ ու կէս ժամ, դնում էին զբօսնելու՝ վանքի գեղեցիկ շրջաններում:

Աշակերտների թիւը սկզբում քսան էր, շուտով աւելացաւ: Դրանց մէջ կային 13 տարեկան պատանիներից սկսած մինչև 25 տարեկան երիտասարդներ: Խրիմեան դրանց ժողովել էր Հայաստանի զանազան կողմերից, մեծ մասամբ՝ Վասպուրականից և Վանից:

Դպրոցի գլխաւոր ղեկավարը, ինչ ասել կուզէ, ինքը Խրիմեանն էր: Նա ամեն ջանք թափում էր, որպէս զի դպրոցը թէ՛ ներքին և թէ՛ արտաքին կողմից լինի անպայման օրինակելի, որովհետև Խրիմեանի նպատակն էր այդ դպրոցով օրինակ տալ ամբողջ Հայաստանին և նոր տեսակ դպրոցների հիւր դնել:

Տպարանը, որ հիմնեց վարադում, Խրիմեանի սիրած երկ-

բորդէ դործն էր: Հայաստանում առաջին տպարանն հիմնողը և առաջին լրագիր հրատարակողը՝ նա է:

Առաջին մարդը, որ յիսունական թվականներին, սրահից մօտ կէս դար առաջ յայտնեց, թէ կարելի է Հայաստանի այս կամ այն կենտրոնում տպարան հիմնել և լրագիր հրատարակել, — Խրիմեանն էր: Եւ նրան դրա համար շատերը խենթ էին կարծում:

— Ինչ կըսէ այս մարդը, խենթ է, թէ երեխայ, — ասում էին Պօլսի Էֆէնդիները և ունները թափ տալով հեռանում:

Սակայն շատ շուտով իրականացաւ այն, ինչ որ խենթութիւն էր համարվում:

Խրիմեան բերել տուեց Ա. Պօլսից մամուլ, թուղթ, տառեր, մի խօսքով ինչ որ հարկաւոր է տպագրութեան համար, և 1857 թվից սկսեց հրատարակել ամսագիր:

Դա «Արծուի վասպուրական» ամսագիրն է, որի անունը լաւ յայտնի է հայութեան:

Տպարան հիմնել և ամսագիր հրատարակել մի այնպիսի տեղում, որը կտրված է քաղաքակիրթ աշխարհից, որտեղ չը կար դպրոց, որտեղ մարդիկ զրել կարդալու թշնամի էին, ուր մինչև անգամ չեն էլ լսել և չը գիտեն թէ ինչ բան է տպարանը, մամուլը, լրագիրը, ուր վերջապէս չը կայ պօստ, հաղորդակցութիւն, — կը նշանակէ ճշմարիտ մի այնպիսի յանդուգն ձեռնարկութիւն սկսել, որը հասարակ մարդկանց կարծիքով՝ կատարեալ խենթութիւն է, և որն իրագործել կարող են միայն Խրիմեանի պէս մարդիկ:

Երբ մամուլը և տառերը հասան վարազ, Խրիմեան իրան այնքան երջանիկ զգաց, որ մոռացաւ իր կրած բոլոր նեղութիւնները:

Իսկոյն մամուլը զետեղեց յարմար շինութեան մէջ, և կարճ միջոցում քաց արաւ տպարանը: Շարժողները մեծ մասամբ աշակերտներն էին: Պարապմունքներից ազատ ժամանակ՝ աշակերտները և միաբանները աշխատում էին տպարանում: — Դրանք շա-

րում էին, ոմանք մամուլն էին կառավարում, ոմանք մուր էին տալիս, ոմանք թուղթ...

Երկար ժամանակ չանցած՝ լոյս տեսաւ Հայաստանի առաջին ամսագրի՝ «Արծուի վասպուրականի» առաջին համարը:

Դա մի տօն էր վարազի համար. մի անմոռանալի օր՝ Խրիմեանի համար:

Այդպիսի օրերը չեն մոռացվում...

Աւելորդ չենք համարում ամսագրի մասին մի քանի մանրամասնութիւններ առաջ բերել:

«Արծուի վասպուրականը» լոյս էր տեսնում ամիսը մի անգամ: Խաբքանչիւր համարը բաղկացած էր լինում մօտ 30 երեսից, մեծ դիրքով: Կադմի ճակատին նկարած է մի գեղեցիկ, թեատարած արծիւ, որի կողքում լռնած ժապաւէնի վրա գրած է երկու բառ՝ «Արծուի վասպուրական»: Նրանից ներքեւ այս տողերը. «Թ ա ու ե հ ա լ հ ա յ ը ն ա ս է ը թ ե ո ք յ Ա ը ը ու ն ի մ ե ն ա ս տ ա ն է ն վ ա ը ա գ ա յ »: Խմբագիր հայրենախօս՝ Մկրտիչ վարդապետ Խրիմեան:

Առաջին երեսի վրա տպած է մի ուրիշ, հետաքրքրական պատկեր. մի կողմից երեւում է վարազը՝ իր բարձրութեան վրա. հեռաւորութեան վրա տեսնվում է վանայ ծովը և վանք. վաւրագի կողմից լոյս է ծագում. իսկ օդի մէջ սաւառնում է Արծիւ՝ կտցում մի թուղթ, հետեւալ երկու բառով. «Ո Ղ Չ յ ն հ ա յ ը ն ե ա գ »:

Դա Խրիմեանի ողջոյնն է իր հայրենիքին....

Ամսագիրն ունէր երեք գլխաւոր բաժին:

1) Հանդէս Աստուածապաշտութեան, որի մէջ արծարծվում էին քրիստոնէական բարձր գաղափարներ, գրվում էին նշանաւոր եկեղեցականների կենսագրութիւնները և գործերը:

2) Հանդիսարան հայրենաշէն առաքինաց, որի մէջ խօսվում էր նշանաւոր թագաւորների, իշխանների և առհասարակ պատմական մեծ անձնաւորութիւնների մասին, աշխա-

տելով պարզել, թէ ինչ մարդիկ էին նրանք և ինչ արեցին, նը-
կարագրելով Հայոց պատմութեան բոլոր նշանաւոր շրջանները
և պատմական բոլոր նշանաւոր հերոսներին:

3) Տեսարանք հայրենեաց, որտեղ տրվում էին նշա-
ւոր հուշիւնների, վանքերի, քաղաքների և գիւղերի նկարա-
գրութիւնները, ժողովրդի կենցաղավարութեան հետ միասին:
Գա երկրի ուսումնասիրութիւնն էր:

4) Թանգարան հայկական դպրութեանց. այդ
մասի մէջ տալագրվում էին մանրամասն տեղեկութիւններ այն
բոլոր հին և նոր ձեռագիրների և գրքերի մասին, որ խրիմեան
ձեռք էր բերում Հայաստանի զանազան կողմերից:

Վերջապէս ամսագրի մէջ կար և մի ուրիշ բաժին, բուն
բարոյակրթական նիւթերի և այլ ընթացիկ տեղեկութիւնների
համար:

Սկզբում ամսագրի ոչ թէ միայն խմբագրողը, այլ և գըլ-
խաւոր գրողը ինքը՝ խրիմեանն էր: Նա իր աղիւս յօդուածներով,
որոնց մէջ արտախայլում էր նրա հոգին և միտքը, զարդարում
էր ամսագրի էջերը: Նա և ամսագրի գոյութեան երրորդ տարվա-
նից արդէն, ժառանգաւորաց դպրոցի աշակերտները, որոնք մեծ
առաջադիմութիւն էին արել և բաւական մոտաւոր պաշար ձեռք
բերել, սկսում են աշխատակցել և իրանց գրած յօդուածները ու
ոտանաւորները տալագրել: Մեծ եռանդով գրում էին ամսագրում
ժառանգաւորաց դպրոցի աշակերտներից՝ Գարեգին Սրուանձ-
տեան (այժմ Գարեգին եպիսկոպոս Սրուանձտեան), Գալֆաղ-
ճեան (վերջումը վարդապետ), Նոյնպէս Արսէն Թոխմախեան
(վերջումը Արսէն վարդապետ Թոխմախեան), և ուրիշները: Եր-
բեմն երբեմն գրում էին և միաբանները: 60-ական թւականնե-
րի սկզբներում սկսեցին երեսը «Արծուի» մէջ Նոյնպէս և Բաֆ-
ֆիի մի քանի կտոր գրուածքները, որ այն ժամանակ գրում էր
Յակոբ Մէլք-Յակոբեան ստորագրութեամբ:

Խրիմեանի անընկճելի կամքը և եռանդն էր, որ կարողա-
նում էր պարբերաբար լոյս ընծայել ամսագիրը, որովհետեւ ամեն

քայլափոխում սարսափելի դժուարութիւնների էր հանդիպում:
Մի քանի տարի անցկացաւ, մինչև որ կարելի եղաւ վարագրում
ունենալ փոքր ի շատէ փորձված գրաշար, տալագրիչ, մեխանա-
հար: Տեսնելով, որ ամեն անգամ՝ տառ պակասած ժամանակ,
պէտք է դիմել Կ. Պօլիս, որ մի քանի ամիս էր քաշում, խրիմ-
եան վարագրում կազմակերպեց մի փոքրիկ ձուլարան ևս:

Պատահում էին և այնպիսի բոսկէներ, երբ եռանդոտ վար-
դապետի սիրտը ճաքում էր:—Յանկարծ թուղթը սպառվում էր.
թուղթ չը կայ: Կ. Պօլիսից պիտի գայ. չէ գալիս: Ստիպվում էին
ամսագրի համարը ուշացնել: Ինչ պէտք է անեն. վանում չէ կա-
րելի ոչ թուղթ գտնել, ոչ մեկան: Ո՞վ էր տուել վանում թուղթ
կամ մեկան:

Վերջապէս մի կերպ տալագրում էին համարը, գիշեր ցե-
րեկ աշխատելով: Համարները պէտք է ուղարկել բաժանորդնե-
րին: Բայց կարաւան չը կայ: Պօստ չը կար. «Արծուի վասպու-
րականը» հեռաւոր բաժանորդներին ուղարկվում էր կարաւան-
ների միջոցով. և եթէ պատահում էր, որ մի քանի ամիս շարու-
նակ կարաւան չէր լինում, համարներն էլ մնում էին: Այդպիսով
յաճախ բաժանորդներն ամիսներով չէին ստանում «Արծիւը», ո-
րին, պէտք է ասել, սիրով սպասում էին, և աւելի մեծ սիրով կար-
դում, որովհետեւ ամսագիրը ներշնչված էր ոգևորող զգացմունք-
ներով, գեղեցիկ զաղափարներով:

«Արծուի վասպուրականը» — ինքը խրիմեանն է:

Իրան խրիմեանին՝ վերջումը անուանեցին վասպուրականի
Արծիւ:

Իր ամեն մի տողում խրիմեան ցոլացնում էր հայրենա-
սիրական խոր զգացմունք, անսահման սէր դէպի մարդիկ: Նա
նոյն ոգին էր ներշնչում իր աշակերտներին, որոնք իրանց կող-
մից՝ իրանց վարդապետի մտքերի և զգացմունքների մոլեռանդ
տարածողներն էին:

«Արծուի վասպուրականը» աշխատում էր արթնացնել
թմրած ժողովրդին, հանում էր պատմութեան խորքերից նախ-

Ներքինների փայլուն գործերը և դնում հայութեան առաջ, պատկերացնում էր փառաւոր անցեալը, և ապա տխուր սրտով նկարագրելով այն խաւարը և թշուառութիւնը, որով շրջապատված է ժողովուրդն իր բնիկ հայրենիքում—կանչում էր նրան դէպի առաջադիմութիւն, դէպի լոյս, դէպի վերածնութիւն...

Եւ նրա ձայնը արձագանք էր գտնում:

Ժողովրդի ականջին հասաւ Վարազդի հնչող ձայնը, և նա սկսեց սիրել Խրիմեանին այն անխարդախ և անկեղծ սիրով, որով միայն ժողովուրդը կարող է սիրել:

Խրիմեանի անունը սկսեց հռչակվել...

Ահա թէ ինչ էր գրում նա 1862 թւին.

«.... Ես Արծիւ, ցանկացող կենաց և բարեաց իմ Հայաստանին. նորա ընթաց վերայ խոյացայ, նորա դաշտն ու հովիտը ողջունեցի. նորա գեղն և քաղաք, չէնն ու աւերակ ես տեսայ, իջևանեցի և անցայ. շատ տեղեր լացի և երբեմն ուրախացայ. տեսածներս ամեն պատգամ յօրինեցի և ձեզ, ով իմ ընթերցողք, ձեզ նուէր բերի, ձօնեցի:

«Իմ շրջան այժմ և յաւէտ Հայրենեաց սահմանի մէջն է. ես Հայաստանի սիրահար հաւ մի եմ. իմ ձայն ու եղանակ Հայաստանի և հայրենասիրի երգ է. թէ լամ՝ այդ անունը կը յիշեմ. թէ գեղգեղեմ՝ այդ անունը կը հնչեմ. վերջապէս դա իմ սէրն է, իմ տէրն է, ես նրա անձնանուէր գերին եմ:

«Գուք, որդիք Հայաստանի, ուր որ հանդիպեցաք ձեր Արծուոյն, սիրեցիք զինքը, ողջագոյնեցիք, գրկեցիք զինքը...»

Վարազի անունը հռչակվում էր:

Պատմական վայրը նոր ոգի, նոր կեանք էր ստացել: Նախկին ամայութեան փոխարէն տիրում էր կեանք: Աւերակները նորոգվում էին, կառուցանվում էին նոր շինութիւններ: Վանքի բոլոր կողմերում, սրտեղ բոյն էին գրել օձերը և մողեսները, տընկում էին ծառեր, այգիներ, պարտէզներ:

Վարազի դպրոցից՝ աշակերտների միջոցով և տպարանից՝ «Արծուի Վասպուրականի» միջոցով դուրս էին բղխում նոր մտքեր, նոր գաղափարներ, վերածնութեան նոր ոգի: Այդտեղից իբրև մի հնոցից՝ չորս կողմը տարածվում էր լոյս, ոգևորութիւն, կայծեր...

Թմրած հայ ժողովրդի վերածնութեան համար Խրիմեան ունէր մի ընդարձակ ծրագիր: Նրա կարծիքով հարկաւոր էր ժողովրդի մէջ մտցնել նոր հասկացողութիւններ և ձգտումներ, որ նա կարողանայ ըմբռնել իր նեղ վիճակը և շարժվի դէպի առաջ: Հին սերնդի վրա նա բոլորովին յոյս չունէր: «Եթէ կը փախապենք,—գրում էր նա,—որ հայրենեաց երկրի անդաստանը բաղմապատիկ պտուղներ տայ, հոգ տանենք աւելի գարնանապսակ մատաղ տունկերուն, որոնց դաւար ճիւղերուն՝ գաղափարները չուտով կը պատուաւատուեն իրարու հետ ու կը միանան: Ընդունայն և դուր տեղ չաշխատենք հաստացած ու պնդացած մեծամեծ ճիւղերը պատուաստելու, որոնք մինչև գերեզմանին դուռը երբէք միանալ չունեն նոր աշխարհի ուսումնաձողիկ մատաղ տունկերուն հետը. թէև բիւր եղանակ աշխատես կամ գրչի սուր տապարներով սպառնաս»:

Շատ լաւ ուսումնասիրելով հայ ժողովուրդը, նա եկել էր այն եզրակացութեան, որ դարերով ստրկացրած, քարացած ժողովրդի հին սերնդին գաղափարներ պատուաստելը համարեա անհնարին է, և պէտք է ուշք ու միտքը նուիրել նոր, մատաղ սերնդին...

Խրիմեանի մտածողութեան առարկան միայն Վարազի դպրոցը և մամուլը չէին. նա գիշեր ցերեկ աշխատում էր, որ դրանց ազդեցութիւնը տարածվի Հայաստանի բոլոր կողմերում և դրանցից օրինակ առնեն:

Հիմնելով Ժառանգաւորաց դպրոցը և «Արծուի Վասպուրականը», նա միայն իր ահագին ծրագրի հիմքն էր դնում:

Նա նպատակ ունէր պատրաստել լաւ վարժապետներ ժողովրդական դպրոցների համար և լաւ հոգևորականներ՝ ժողովրդի համար:

Հայաստանի բոլոր կողմերում կան հարկւրաւոր վանքեր, ահագին շինութիւններով և եկամուտներով: Հայ ժողովուրդը այդ վանքերին կտակել է ահագին հարստութիւններ: Մի ժամանակ այդ վանքերը ահագին դեր էին կատարում, իսկ այժմ միայն նրա համար են, որ այնտեղ կեցող միաբանութիւնը ուտի վանքի եկամուտները և ազօթք անի: Ազօթքով ժողովուրդը չի փրկվի: Ուստի նա առաջարկում էր այդ վանքերում, ընտրելով ամենայարմարները, բայց անել ժառանգաւորաց դպրոցներ, որոնք պիտի պահէին գլխաւորապէս վանքի հաշուի և այնտեղ ձրիաբար ուսում առնեն ժողովրդի զաւակները, գլխաւորապէս այն նպատակով, որ վերջումը դրանք իրանց նուիրեն հոգեւորական կամ վարժապետական կոչման: Վանքերում հիմնվելու ժառանգաւորաց դպրոցները, խրիմեանի ծրագրով, չը պէտք է լինէին բուն վանական դպրոցներ, այլ նոր ձևի, նոր կազմակերպութեան ուսումնարաններ:

Գալոցներին հետ միասին՝ խրիմեան առաջարկում էր հիմնել այդ վանքերում՝ տպարան, գրքեր և նոյն իսկ պարբերական հրատարակութիւններ տպագրելու համար: Նոյն այդ միտքն է որ մտցրված է Սահմանադրութեան մէջ, որի յօդուածներէց մինը հետեւեալն է ասում. «Բոլոր վանքերը ազգին բարոյական զարգացմանը ծառայելու պարտաւոր են. ուստի ամեն մէկը իր կարողութեան չափով՝ ունենալու է լսնադարան, թանգարան, Տպարան, Հիւանդանոց և ասոնց պէս ուրիշ ազգօգուտ հիմնարկութիւններ»:

Վանքերի ժառանգաւորաց դպրոցներով պէտք է հիմք դրվէր: Խրիմեանի երկրորդ և ամենագլխաւոր ցանկութիւնը ժողովրդական դպրոցն էր: Յիսուսական թաւականներից արդէն նա մշակում էր այդ ծրագիրը, և եռանդով քարոզում էր բանալ ժողովրդի համար՝ ժողովրդական դպրոցներ: «Ո՞վ է վճուր հայ ժողովրդեան համար, որ այս սոցիալական կամ դժոխական զննանին մէջ յաւիտեան տանջվի» — քաջականչում էր դեռ սրանից մօտ յիսուս տարի առաջ Վասպուրականի Արծիւը:

պատմելով որ ամբողջ Հայաստանի մէջ մի հատ դպրոց չը կայ, և ամբողջ Հայաստանի մէջ Դիողենէսի լապտերով պէտք է փնտրել մի հատ ուսեալ մարդ...

Հասկանալի է, ուրեմն, թէ ինչքան պիտի ուրախանար խրիմեան, երբ լսում էր թէ մի ուրիշ տեղում էլ բացվում է՝ իր ժառանգաւորաց դպրոցի նման դպրոց, կամ թէ միտք կայ մի տպարան հիմնելու: Օրինակ, երբ 1858 թւին խրիմեան լսեց թէ բարձր Հայքում, Կարինի մօտ դոնվոդ ս. Լուսաւորիչ վանքում մտադրութիւն ունեն բանալու ժառանգաւորաց դպրոց՝ շրջակայքի համար, նա այնպէս ուրախացաւ, ինչպէս այն հայրը, որ գտնում է կորած որդուն: Ամեն մի նոր դպրոց հիմնելը՝ նա համարում էր փառաւոր յաղթանակ՝ խաւարի և գերութեան դէմ:

Այդ բոլորը, ինչ որ պատմեցինք, գործի ուրախալի կողմն էր: Բայց նա ունէր և իր շատ տխուր կողմերը:

Ամեն կողմից թշնամութիւն, նենգամիտ մատնութիւններ, որոգայթներ. — ահա թէ ինչով էին վարձատրում խրիմեանին նրա հակառակորդները, գլխաւորապէս կղերը:

Դեռ երկու տարի չէր լրացել՝ որ Վարազում հաստատվել էր, այն է 1858 թւի վերջերին, խրիմեան ստիպվեց գնալ Պօլիս, որ նախ արդարանայ իր դէմ եղած մատնութիւններից, և մի փոքր էլ դրամական օգնութիւն բերի իր մեծածախս գործի համար:

Վանից Պօլիս գնալը հեշտ բան չէր: Գնացողը գուցէ և չը վերադառնար: Տխուր սրտով խրիմեան մնաս բարով ասեց Վարազին և Վանին: Վարազում պատարագ մատուցեց. ապա, հայկական սովորութեամբ, Այգեհոսանի ս. Աստուածածին եկեղեցումն էլ պատարագ մատուցեց ի յիշատակ իրանց տան ննջեցեալների: Այցելեց Վանի նահանգապետ փաշային, և խնդրեց, որ մինչև իր գալը մի փոքր աւելի հող տանի Վարազի ապահովութեան վրա: Երբ իմացան խրիմեանի մեկնելը, գիւղացիները, ո-

րոնք երդվում էին խրիմեանի անունով, շրջակայ գիւղերից հաւաքուեցին, որ ստանան նրա հրաժարական ողջոյնը:

Խրիմեան աջողութեամբ հասաւ Պօլիս: Խր դէմ լարած խնդիրները ոչնչացրեց, և մի փոքր էլ դպրոցի համար դրամական օժանդակութիւն հաւաքելով, և մի նոր մամուլ առնելով՝ շտապով վերադարձաւ Վարազ:

— Սպասեցէք, ձմեռն անցնի. ճանապարհները երկիւղալի են, ասում էին Պօլսի նրա բարեկամները: Գուցէ կարաւան կը պատահի. կարաւանի հետ կերթաք:

— Չեմ կարող, որդիքս ինձ սպասում են. — ասում էր Խրիմեան և ճանապարհ ընկնում:

Սակայն խաւարամիտ կղերի և աղաների թշնամութիւնը ծածուկ կերպով առաջ էր դնում: Նրանք աշխատում էին, որ Վարազը եկամուտներից զրկվի, որ դպրոցն էլ փակվի, տպարանն էլ: Խրիմեան մարդկային ոյժից վեր ջանքեր էր անում, որ համ իր թշնամիների լարած որոգայթների մէջ չընկնի, համ էլ առաջ մղի այն գործը, որին ինքը նուիրւած էր:

Առաւօտից մինչև երեկոյ քրտինք էր թափում, խորհում, միջոցներ էր որոնում:

Մի-մի անգամ, երեկոյեան պահուն, երբ աշակերտները և միաբանները իրանց սենեակները քաշված՝ դբադլած էին լինում, Խրիմեան յոգնած, սրտնեղած՝ դնում նստում էր Վանքից դուրս, մի քարի վրա, որտեղից բացվում է գեղեցիկ տեսարան դէպի Վանի ծովը:

Յոգնած, վատտակած՝ թիկունքը ժայռին տալով՝ նա նայում էր դէպի Վան, դէպի շրջակայ գիւղերը, և հաղարաւոր մտքեր գալիս պաշարում էին նրան:

«Կը գայ արդեօք մի օր, — մտածում էր նա այդ առանձնութեան մէջ, — որ այլ ևս այսքան անարդար կերպով չը տանջվենք, չը չարչարվենք: Կը գայ արդեօք այն օրը, երբ մեր գիւղացին հանգիստ կերպով կը վայելէ իր հալալ աշխատանքը, և այս երկրում կը տիրի արդարութիւն և խաղաղութիւն: Կը գայ

արդեօք մի օր, երբ մեր այս ձորերում, ուր միայն աւազակներին հրացանի տրպառց է լսվում, լսվի երկաթուղու շողեկառփի սուլոցը, և մենք էլ ունենանք հեռագիր, պօստ. դպրոցներ: Կը տեսնի արդեօք Վասպուրականի այս մեծ քաղաքը իր պատերի մէջ մի համալսարան, որտեղ այս աշխարհի երիտասարդները, որոնք այժմ օտար երկիրներում, պանդխտութեան մէջ իրանց կեանքն են մաշում, ուսում առնէին, գիտութիւն ձեռք բերէին և բաղդաւոր ապրէին: Եւ կը գայ արդեօք այն օրը...

Վարդապետի դէմքը ծածկուեց խորին տխրութեամբ: Նրա մէջ կարծէք կուռւմ էին երկու զգացմունք: Նա չը գիտէր հաւատայ, թէ ոչ:

Յանկարծ նա ժպտաց, նրա դէմքը փայլեց՝ ինչպէս վաղորդեան արշալոյս:

— Կը գայ, բացականչեց նա հրճուանքով. հարկաւոր է միայն աշխատել և գործել:

Եւ միւս օրը սկսում էր աշխատել և գործել՝ աւելի մեծ եռանդով, աւելի մեծ հաւատով:

VI

Վարազի դպրոցը, տպարանը և Խրիմեանի միւս ձեռնարկութիւնները ահագին ծախս էին պահանջում, որոնց ծածկելու համար նա ստիպւած էր լինում դիմելու այս և այն տեղի հասարակութեան օգնութեան: Շատ անգամ նա հաղարաւոր վերստ ճանապարհ էր անցնում, որպէս զի միջոց ձեռք բերի և գործը շարունակի:

Արդարացի են Խրիմեանի հետեւեալ խօսքերը իր մասին. «Տաժանելի պանդխտութենէն դարձած կը կարծէի, որ փոքր ինչ հանգիստ գտնեմ հայրենեաց գրկարանին մէջ, բայց մի ձայն ինձ կըսէ. «քո հանգստութիւն քանի մը ամիս է. դարձեալ պատրաստէ տրեխներդ. դէպի պանդխտութեան ճանապարհ»։ Թող չը կարծեն, թէ խօսքերս զանգատի, կամ տրտուճի եղա-

նակ է. քառ. Արծիւը հայրենեաց մշակն է, հայրենեաց սէր իր հրամանատարն է, թող ուր կուզէ վարէ ու մղէ»:

Այս անգամ մղեց նա դէպի Կովկաս:

Մինչև այդ ժամանակ խրիմեան դրամական անվանումը իր զխառնարապէս Կ. Պօլսի հայերից: Այս անգամ նա վճռեց դիմել ռուսահայերին: Կովկաս դալով՝ բացի դրամական հանդանակութիւն անելուց, խրիմեան ռանէր և մի ուրիշ նպատակ, — այն է ծանօթանալ ռուսահայերի կեցութեան և մոտաւոր կեանքի հետ:

Նա վարագրից ճանապարհ ընկաւ դէպի Կովկաս 1860 թւի նոյեմբերի 10-ին: Ոտք դնելով Ռուսահայաստանում, խրիմեան պարտք համարեց ամենից առաջ դնալ Էջմիածին, համբուրել իշման տեղը և ներկայանալ կաթողիկոսին:

Կաթողիկոսը այդ ժամանակ Մատթէոսն էր:

Էջմիածնում խրիմեան մնաց եօթն օր: Ներկայանալով կաթողիկոսին, նա նկարագրեց Հայաստանի վիճակը, բացատրեց որ առանձին ուշք պիտի դարձնել բնիկ երկրի ժողովրդի վրա, պատմեց իր ձեռնարկութիւնների մասին, խնդրելով որ իրան մի կօնդակ տրվի, որպէս զի ինքն այդ կօնդակով պտտի Կովկասի զանազան կողմերը և հանդանակութիւն անի:

Աղբւում Մատթէոս կաթողիկոսը մի որոշ դիրք չէր բռնում դէպի խրիմեանի առաջարկութիւնները: Կաթողիկոսի այդ տատանման նպատակում էին վանքի միաբաններէր շատերը, որոնք առհասարակ վատ աչքով սկսեցին նայել Հայաստանից եկած վարդապետի վրա, որ իր գաղափարներով և սովորութիւններով միանգամայն տարբերվում էր իրանցից: Բաւական դժուարութիւններից յետոյ, զխառնարապէս մի քանի աղդեցիկ աշխարհականների խնդրիքով, խրիմեանին տրվեց կաթողիկոսական կօնդակ, որը ստանալով, նա անմիջապէս ուղևորվեց Թիֆլիս, ուր այդ ժամանակ առաջնորդ էր Սարգիս եպիսկոպոս Հասան-Ջալալեան, և իջաւ առաջնորդարանում:

Խրիմեանի գալը մի մեծ նորութիւն էր քաղաքի համար:

Վարձ միջոցում չնորհալի վարդապետը ընդհանուր ուշադրութեան առարկայ դարձաւ, և անջնջելի յիշատակ թողեց Թիֆլիսի վրայիս և քարացած հայ ժողովրդեան մէջ:

Նա տիրեց ժողովրդի մտքին և սրտին — իր քարոզներով: Խրիմեանի նման քարոզիչ Թիֆլիսը չէր տեսել և նրանից յետոյ էլ չը տեսաւ: Առաջին անգամն էին տեսնում եկեղեցու բեմի վրա մի մարդ, որ խօսում է ժողովրդին սիրելի հարցերի մասին, և այն էլ այնպէս է խօսում, որ քարասիրտ մարդն էլ զգացվում, յուզվում, ողևորվում էր: Մինչև այժմ էլ Թիֆլիսի մէջ շատերը յիշում են այն բարձրահասակ, արծաթիթ վարդապետին, որ եկեղեցու բեմից ողջոյներ էր տալիս ժողովրդին՝ Հայաստանի աւետանից, քարոզում էր մարդասիրութիւն և առաջադիմութիւն, և ամենամանկնայ կերպով յարձակվում նրանց վրա, որոնք իրանց թույլ են տալիս խաբել, մատնել, հարստահարել...

Հայաստանցի վարդապետը կարճ միջոցում ժողովրդի պաշտելին դարձաւ: Ամենքն էլ ուզում էին նրա հետ ծանօթանալ, խօսել, նրանից մի յիշատակ ստանալ: Նրա գնալուց յետոյ էլ ժողովրդը նրան չը մոռացաւ, և մինչև այժմ էլ Թիֆլիսեցի ծերերը նրա մասին հարիւրաւոր գովառանական զրոյցներ են պատմում:

Ահա թէ ինչպէս է նկարագրում խրիմեանին՝ այն ժամանակակից հայ դրոշմներից մինը՝ Գարեգին Մուրադեան (այժմ Մելքիսեդեկ եպիսկոպոս Մուրադեան) «Կոռնիկ» ամսագրում:

«.... Այս վրայ երկրորդ կիրակին է, որ տեղիս եկեղեցական տաճարների սեղաններն զբոլում են մի հայրենասէր ոգով վառուած նորակ վարդապետի նորօրինակ քարոզութեամբ: Այս վրայ երկրորդ կիրակին է, որ Թիֆլիսի հայ հասարակութիւնը ուրախ ու զուարթ լեցվում է եկեղեցին՝ լսել մի վառվռուն և ազատամիտ վարդապետի հայրենասիրական քարոզութեանց, իրան հայրենի երկրի նուիրական սարերի, գետերի և քաղաքների աւետաններն, իրան եկեղեցաշէն հայրերի և հայրենաշէն թաղաւորների և նախարարների առաքինի մեծագործութեանց յիշատակ-

ներն, իրան ազգի անցած և գնացած փառաւորութեան և ներկայի անփառունակ վիճակի նկարագրութիւններն: Այս վրայ երկրորդ կիրակին է, որ Թիֆլիսի հայ ժողովուրդը շարժուած և ոգևորւած հայրենեաց յիշատակով՝ խօսելու, դատելու, հարցասիրելու և բաղդատելու առարկայ է չինել իր անցեալ և ներկայ կեանքն և վաղեմի ու այժմեան վիճակը.... Ո՛վ է այդ վարդապետն, որ այս ժամանակուս քաջ ճանաչում է իրան մեծ կոչումն, վարուում է իրան կոչումին համաձայն և փառասիրութեան, անձնապաշտութեան, ծուրութեան և մեղկութեան կռուքերն ոտքի տակ փչրելով՝ և միայն ազգային փառացը և պարծանացը փախաքելով՝ համարձակ լսելի է անում իր ձայնն... Դա «Հրաւիրակ Արարատեան» և «Հրաւիրակ Աւետեաց երկրին» պարտավարժ հեղինակութիւնների հոգեծանօթ հեղինակն է, Մկրտիչ վարդապետ Սրիմեան, որ այժմ Թիֆլիսում հանդիպելով, քարոզութիւն է անում. ազգի կարօտութեանը և բաղձանքին յարմար վարդապետ, որ մի ձեռքին ունի ազգային կեանքի պատմութիւնը, իսկ միւսում Ս. Գիրքը, մի ձեռքին ունի անցած գնացած կեանքի մնացորդներ և փոշիներ, կորուստ և տխուր յիշատակներ, իսկ միւսումն յոյս և կենդանութիւն»...

Սրիմեան այնքան չը մնաց Թիֆլիսում, որքան ուզում էր: Հանդամանքները փոխվեցին: Հանդամակութիւնը, որ սկսվեց մեծ աջողութեամբ, կիսատ թողնելով՝ Սրիմեան մեկնեց Թիֆլիսից և անցնելով Գանձակ ու Շուշի, ուր նրան նոյն սիրով ընդունեց ժողովուրդը, նա շուտափոյթ վերադարձաւ Էջմիածին:

Կաթողիկոսն էր նրան կանչել: Էջմիածնում նրանից յետ առան կօնդակը: Վասպուրականի Արծիւը հեռացաւ Էջմիածնից...

Անցնելով Նրեան, Նախիջևան և Ադուլիս, և սիրալիւ ընդունելութիւն գտնելով, նա մտաւ Պարսկահայաստան:

Մի առ ժամանակ Պարսկահայաստանում մնալով, 1861 թւին Սրիմեան վերադարձաւ Վարազ, ուր իր ձեռք բերած միջոցներով և եռանդով նոր զարկ տուեց դպրոցին, տպարանին և «Արծուի վասպուրականին»:

Կովկաս եղած ժամանակ Սրիմեան՝ 1861 թւի «Կռունկ» ամսագրում գրեց մի հետաքրքրական և ոգևորւած յօդուած «Ջայն Վասպուրական Արծուին» վերնագրով: Նոյն յօդուածը տպագրվեց և Կ. Պօլսի «Մեղու» լրագրում*, որը մեծ համակրութեամբ էր վերաբերվում զէպի Սրիմեանի մտքերը և գործունէութիւնը:

Վարազ վերադառնալով Սրիմեան՝ 1861 թւի «Արծուի վասպուրականին» մէջ նկարագրեց թէ ինչ տպաւորութիւն թողեցին իր վրա Էջմիածինը և ուստահայեք: Իսկ նրա աշակերտներից մինը, Գարեգին Սրուանձտեան՝ (Կովկաս գնալով Սրիմեան իր հետ տարել էր իր աշակերտներից մի երկուսին) տպագրեց նոյն ամսագրում Կովկասեան մի քանի տեղերի նկարագրութիւնները և մի քանի տպաւորութիւններ:

VII

1862 թւին Սրիմեանի առաջ բացվեց գործունէութեան մի նոր և լայն ասպարէզ,—այն է Տարօնը:

Տարօնի ամբողջ վիճակի ազգային և եկեղեցական գործերը տակն ու վրա էին եղել: Ս. Կարապետի նշանաւոր վաւեր դարձել էր անգործ վանականների բոյն, որոնք ուտում, փչացնում էին վանքի ահագին եկամուտները, առանց մի օգուտ տալու:

Հարկաւոր էր մի մարդ, որ կարգի բերէր այդ բոլորը:

Պատրիարքարանը և Ազգային վարչութեան խառն ժողովը կանգ առան Սրիմեանի վրա, որի վերաջին ողոյ յոյժը խոստովանում էին նրա թշնամիներն անգամ, մանաւանդ որ ինքը Տարօնի հայ ազգաբնակիւթիւնը փափագ էր յայտնել իր մէջ տեսնելու այն համբաւոր վարդապետին, որի արեւով երդվում էր Վասպուրականը:

* Կ. Պօլսում հրատարակվում էր «Մեղու» լրագիր, իմբագրութեամբ Սրվաճեանի:

Խորիմեան նոր պաշտօն չէր սպասուած: Կ. Պօլսի կարգադրութիւնը անսպասելի էր ամբողջ Վարազի համար: Մի գեղեցիկ օր Վարազ հասաւ արքունի հրովարտակը, և ապա եկաւ Կ. Պօլսից ուղարկված յատուկ հրաւիրակը, որ մի մշեցի էր, ու բերեց Պատրիարքարանի կողմից պաշտօնական թուղթը, որով ծանուցանուած էին, թէ Մկրտիչ վարդապետը նշանակված է Տարօնի առաջնորդ և ս. Կարապետի վանքի վանահայր, վերապահելով նրան և Վարազի վանահայրութիւնը:

Այդ լուրը կայծակի պէս տարածվեց ամբողջ Վասպուրականում: Խորիմեանի աշակերտները և բարեկամները չը գիտէին տխրեն, թէ ուրախանան: Մի կողմից տխրեցին, որ պէտք է զրկվեն իրանց սիրած մարդուց, իսկ միւս կողմից ուրախ էին, որ նա ստանում է մի մեծ պաշտօն և միջոց պիտի ունենայ ծառայելու ահագին վիճակի ժողովրդին:

Խորիմեանի համար ծանր էր բաժանվել Վարազից: Վարազը նրա գեղեցիկ նախաձեռնութիւնների օրօրոցն էր: Բայց նա չէր կարող չը բաժանվել, որովհետեւ օգնութեան էր կարօտ այն երկիրը, ուր պիտի գնար:

Նախ քան ծանապարհ ընկնելը՝ Խորիմեան զանազան կարգադրութիւններ արեց, որպէս զի իր բացակայութեան ժամանակ էլ Վարազի գործերը իրանց կարգով առաջ գնան:

Վարազի միաբաններից Մեսրոպ վարդապետին կարգեց վանքի արտաքին և ներքին կառավարութեան փոխանորդ. Ժառանգաւորաց դպրոցի վարչութեան ղեկը յանձնեց Եղնիկ վարդապետին. իսկ տալարանը յանձնեց առաջադէմ աշակերտների ընկերակցական հոգատարութեան, գլխաւոր տեսչութիւնը իրան թողնելով:

Կազմեց մի ուսումնական խորհուրդ՝ զարգացած միաբաններից: Այդ խորհուրդը պէտք է ղեկավարէր վանական և դպրոցական բոլոր գործերը, և միայն բարդ ու դժուար գործեր պատահած ժամանակ պիտի դիմէր վերատեսչին, այն է Խորիմեանին: Ուսումնական խորհուրդը պարտաւոր էր մանրամասն հաշիւ պա-

հել ելքի ու ծախքի, իր արած կարգադրութիւնների և առհասարակ այն բոլոր բաների մասին, որոնք տեղի պիտի ունենային Վարազում:

1862 թւի օգոստոսի 19-ն էր: Մի սրտաճմլիկ օր Վարազի համար: Այդ օրը Խորիմեան հրաժարական ողջոյն պիտի տար և ծանապարհ ընկնէր:

Աշակերտները և միաբանները հաւաքված դպրոցում՝ սպասում էին: Վանից հարեւաւոր մարդիկ էին եկել գնաս բաւ և աւ տակու:

Ամենքի ներկայութեամբ մի առ մի յայտարարելով թէ ինչ կարգադրութիւններ է արել և ում ինչ պաշտօն է յանձնել, Խորիմեան զիմեց ներկայ եղողներին՝ և գլխաւորապէս իր աշակերտներին մի քանի սրտաճմլիկ խօսքերով.

«Ձի ուրախանայ Արծուին,—ի միջի ալոց ասաց նա,—և պիտանի չէք աղգին, եթէ լոկ ուսմամբ լինի ձեր յառաջադիմութիւնը: Իմ պարծանք ձեր առաքինութիւնն է, ձեր բարի վարք: Ձեր եղբայրսիրութեան քաղցր պտուղներ ես տեսնելով և աղբ վայելելով՝ ուրախ պիտի առնէք և փառաւորէք ոչ միայն զմարդիկ և հայրենիք, այլև զԱստուած և երկինք: Գուք կապուէք, կուսանէք աղգի և հայրենեաց համար: Հայրենիք ձեզ կը սպասէ. դուք Աստուծով զօրացած և երջանկացած Հայրենիքի բարի յոյսեր պիտի լինէք... Ահա ես կերթամ իմ նոր նուիրական կոչմանը: Կացէք յիս և ես ի ձեզ: Ձեզանից չեմ հրաժարեր, ձեզանից չեմ հեռանար. այլ զձեզ զօրացուցանելու կը գնամ: Իմ վստահութիւն և հաւատարմութիւն պահեցէք և պահեցէք ձեր սիրով, ձեր բարի համբաւով և ձեր ժրջան և գովելի յառաջադիմութեամբ: Պիտի աշխատեմ ես փոյթ ընդ փոյթ ձեզ այցելութիւն առնել. մի տրտմըք: Կացէք Աստուծով, կացէք սիրով, կացէք ինձմով»:

Հետեւաւ օրը, երկուշաբթի վաղ առաւօտեան՝ Խորիմեան ձառնապարհ ընկաւ: Միաբանները և աշակերտները երգեր երգելով՝ քաւական տեղ նրան ծանապարհ զրեցին: Բաժանման րօպէին

Խորիմեան չը կարողացաւ թաղցնել իր յուզմունքը: Աշակերտները վերադարձան վանքը արտասուքն աչքերին:

—

Խորիմեան վճռել էր ս. Կարապետի վանքում տպարան հիմնել, ուստի իր հետ վերցրեց Վարազի երկու մամուլից մինը և այն բոլոր պարագաները, որոնք պէտք էին տպարանի համար, և նոյն իսկ երկու գրաշար, որոնք այդ արհեստը սովորել էին Վարազում:

Նրա հետ միասին գնացին երկու-երեք ուսուցիչ և ժառանգաւորաց դպրոցի մի քանի աշակերտներ՝ Տարօնում ուսուցչութիւն անելու համար:

Ահա դրանցից էր կազմւած ամբողջ կարաւանը:

Վասպուրականից դէպի Մուշ և Տարօն կարաւաններ շատ էին գնում գալիս. բայց այդ տեսակ կարաւան ոչ գնացել էր և ոչ եկել: Ճանապարհորդները վաճառականներ չէին և ոչ էլ իրանց բեռները՝ ապրանք: Զիւններին բեռնած էին մամուլ, տառեր, թուղթ, մեղան, գրքեր. իսկ ձիաւորները՝ դէնքի փոխարէն ղինաւորւած էին այն գաղափարներով և ծրագիրներով, որոնք մշակվել էին Վարազում՝ Խորիմեանի հնոցում...

Այս կարաւանը տանում էր Տարօն լոյս, ցրվելու համար այն խաւարը և թշուառութիւնը, որ դարերից ի վեր պատել էր Մուշը, ինչպէս մշուշ...

Վերջապէս հասան Տարօն:

Տարօն... «աշխարհ Մամիկոնեան, աշխարհ քաջաց և դըպրութեան» — գրում էր ինքը Խորիմեան: Որքան ախորժելի էր հընչում այդ անունը նրա ականջին:

Այդ երկրի ամեն մի անկիւնը, աւերակը յիշեցնում էին այն մեծամեծ գործերը և պատմական այն երեւելի անձինքներին, որոնց յիշատակը խնկելի է իւրաքանչիւր հայի համար:

Այդտեղ, Տարօնում էր, որ Գրիգոր Լուսաւորիչը, Տրդատի ժամանակ, կատաղի կռիւ մղեց կռապաշտութեան դէմ: Հե-

թանոս հայերը՝ դէնքը ձեռքին՝ պատերազմ յայտնեցին քրիստոնէութեան Քարքէ լեռան ստորոտներում: Սակայն քրիստոնէութիւնը յաղթեց, և կռատների աւերակների վրա Գրիգոր Լուսաւորիչը հիմնեց ս. Կարապետի վանքը:

Այդտեղ, Տարօնում էր, որ ապաստան դտաւ ձենացի իշխանազն Մամգունը, փախչելով իր թագաւորի վրէժինդութիւնից, որից և սկսվեց Մամիկոնեան նախարարութիւնը, որ տուեց ազգին այնպիսի մեծ մարդիկ, ինչպէս Վարդան և Վահան Մամիկոնեանները:

Տարօնը տուեց մեզ և ուրիշ մեծ մարդիկ: Տարօնի Հացիկ գիւղիցն է Մեսրոպը, որ դտաւ հայոց տառերը և Սահակ Պարթևի հետ միասին մտաւոր յեղափոխութիւն առաջ բերեց Հայաստանում: Տարօնից է և Մովսէս Խորենացին, հինգերորդ դարու այդ հանճարեղ մտածողը, մեր տաղանդաւոր պատմադիրը:

Իսկ այժմ... այժմ նախնեաց քաջագործութիւնների վայրերում ապրում էր մի ժողովուրդ, տգէտ, յուսահատ, հարստահարւած, աղքատ և թշուառ, անընդունակ մի մեծ մարդ ծնելու, մի մեծ գործ կատարելու...

Եւ Խորիմեան գնում էր գործելու այդ ժողովրդի մէջ:

Ժողովուրդը, որ լսել էր Խորիմեանի համբաւը, սիրով ընդունեց նրան: Միայն վանականները և առհասարակ հոգևորական դասը, այլ և մի խումբ աշխարհական ազգեցիկ անձինք, որոնք անարդիւ կերպով կողոպտում էին վանքերը, շատ թշնամաբար ընդունեցին նոր առաջնորդին:

Խորիմեան հաստատվեց ս. Կարապետի վանքում: Այդ վանքը, որ յայտնի է ամբողջ Հայաստանում «Մշու սուլթան ս. Կարապետ» անունով, վաղուց ի վեր մեծ ուխտատեղի է հայերի համար: Հայաստանի ամեն կողմերից՝ իւրաքանչիւր տարի դալիս են այդ «մուրաղատու» վանքը հազարաւոր ուխտաւորներ, որոնք իրանց ջերմեռանդութեան նուէրները առատ առատ տալիս են վանքին և միաբաններին: Նա ունի մեծ կալուածքներ և ահազին եկամուտներ:

Խրիմեան ուրախ էր, որ այդ ահագին եկամուտներով կարող կը լինի իր ծրագիրները իրագործել, և այլ ևս՝ վարադի նման՝ դրամի նեղութիւն չէր կրիլ։ Նա ուզում էր հիմնել ս. Կարապետում կենտրոնական ժառանգաւորաց դպրոց, ամբողջ վիճակի համար լաւ ուսուցիչներ և հոգևորականներ պատրաստելու նպատակով։ Բայց զրանից, այդտեղ պիտի հաստատուէր տպարան, ուր պէտք է տպագրուէին գրքեր և նոյն իսկ մի պարբերական հրատարակութիւն։ Վանքի մէջ գոյութիւն ունեցող ողորմելի դպրոցը նա կարգի բերեց, կամ աւելի լաւ է ասել քանդեց և նորը հիմնեց, և ուսումնական մասը յանձնեց իր հետ բերած ուսուցիչներին։ Վիճակի զանազան կողմերից քիչ-քիչ հաւաքեց ընդունակ պատանիներ, որպէս զի նրանք իրանց ուսումը աւարտելուց յետոյ՝ իրանց նուիրէին վարժապետական կամ հոգևորական կոչման։

Կարօցական գործը կարգի բերելուց յետոյ՝ Խրիմեան իր ամբողջ ուշք ու միտքը դարձրեց տպարանին։ Կարճ միջոցում ամբողջ Տարօնը ականատես եղաւ, թէ ինչպէս ս. Կարապետի վանքից, հրաչքի նման, դուրս են գալիս գրքեր, որոնց մասին ժողովուրդն այն համոզմունքն ունէր, թէ նրանց տպելու տեղը կամ Պօլիսն է միայն, կամ ծովերի այն կողմի աշխարհը....

Գեւ տարին չը լրացած՝ Խրիմեան գնաց Վարազ։

Անսկարագրելի է այն ուրախութիւնը, որ տիրեց ամբողջ Վարազին, երբ պաշտելի վարդապետը մտաւ վանքը։ Դա մի տօնախմբութիւն էր վանքի համար։ Խրիմեան եկել էր Վարազ, տեսնելու թէ ինչպէս են գնում գործերը, և իր աշակերտներին և գործակիցներին մի քանիսին վարդապետ * ձեռնադրել տալու։

* Ձեռնադրվողների մէջն էին վանքի Զակար Աղուանեան, որ իբրեւ օգնական Խրիմեանի հետ գնացել էր Տարօն, և պօլսեցի Տիգրան Գալիակչեան, որ աշակերտել էր Վարազի դպրոցում և «Արծուի Վասպուրականի» մէջ գրում էր։ Առաջինը ձեռնադրվելով ստացաւ Գրիգորիս վարդապետ անունը։ Դա է այժմ Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղուանեան, որ մի ժամանակ,

1863 թւի մայիսին, Կ. Պօլսում, Ալէաթճեանի (այժմ Գրիգորիս եպիսկոպոս Ալէաթճեան) խմբագրութեամբ հրատարակվող «Թռչնիկ Պեղատեսան» թերթը հրատարակեց մի անսպասելի լուր — այն է թէ՝ «Հայաստանի հրեշտակ Խրիմեանի աշխատութեամբ Մշոյ վանքի մէջ պիտի հրատարակվի մի կիսամսեայ թերթ՝ «Արծուի Տարօն» անունով»։ Այդ լուրը ճշմարտութիւն էր։ 1863 թւի մայիսին լոյս տեսաւ «Արծուի Տարօն» առաջին համարը։ Դա առաջին հայերէն լրագիրն էր Տարօնում, ինչպէս «Վասպուրականի Արծիւը»՝ Վասպուրականում։ Նոր թերթի խմբագրութիւնը Խրիմեան յանձնեց իր աշակերտ Գարեգին Սրուանձտեսնին (այժմ եպիսկոպոս), որին նա իր հետ բերեց վերջին անգամ Վարազից։

Սկսկեց եռանդուն գործունէութիւն։ Տոկուն ուսուցիչը իր աշակերտների և համախոհների հետ՝ զիշեր ցերեկ հոգում էին իրանց ծրագիրները իրագործելու մասին. — «Արծուիկի» մէջ զբոլում, քարոզում էին. աշխատում էին հիմնել նորանոր դպրոցներ, պաշտպանում էին ժողովրդի իրաւունքները։

Խրիմեանի աշակերտները, իբրեւ ուսուցիչներ կամ հոգևորականներ, տարածվելով զանազան կողմեր՝ տարածում էին իրանց ուսուցչի գաղափարները և մտքերը....

Այդ գաղափարները և մտքերը՝ թափանցում էին ժողովրդի մէջ, ինչպէս ջրի կաթիլները հողի մէջ....

Ահա այդ ժամանակն էր, որ Խրիմեանի անձնաւորութեամբ ողնորված աշակերտները նրան սկսեցին «Հայրիկ» անուանել, որ կարճ միջոցում տարածվեց Տարօնում, և ապա ընդհանրացաւ ամբողջ ազգի մէջ։

Այժմ ամեն մի հայ Խրիմեանին «Հայրիկ» է անուանում։ Մինչև 1864 թւի վերջերը Հայրիկի գործերն աջող գնացին։

Երբ Կարաթ թիւրքաց իշխանութեան տակ էր, այնտեղի առաջնորդ էր, յետոյ վարեց Գանձակի յաջորդի պաշտօնը, իսկ ներկայումս էջմիածնի սինօդի անդամ է։

Մտաւոր թմրութիւնից արթնացող ժողովուրդը՝ ինքնաճանաչութեան նշաններ էր ցոյց տալիս, և դա ոգևորում էր խրիմեանին:

Սակայն այդ թւականի վերջերում մի փոթորիկ բարձրացաւ խրիմեանի դէմ, որը քանի զնաց սարսափելի և տհաճ դարձաւ:

Այդ փոթորիկը տեւեց մինչև 1869 թիւը, այն է մինչև Տարօնից հեռանալու տարին: Այդ հինգամեայ շրջանը կռիւ չրջան էր: Կռիւ խաւարի դէմ, կռիւ խաւարի որդկերանց դէմ:

Թշնամութիւնը սկսվեց հէնց ս. Կարապետի վանքից: Վանքի մէջ բուն դրած միաբանները, տգէտ, անուս վանականները, ոչինչ չանելով և անհոգութեան մէջ պարարտացնելով իրանց մարմինը, անխնայ վատնում էին վանքի եկամուտները, ուտում խմում, քէֆեր էին անում և վանքերից դողանում իրանց ազգականներին էին տալիս:

Ահա թէ ինչպէս է նկարագրում խրիմեան այդ ժամանակի հոգևորականների կեանքը.

«Ուտեմք ըզ միս և ըզ մատաղ, դխորովուն գառն կարմրած, Ուտեմք ըզճաշ ըզ խարիսայ իւղն ի վերայ լիճ լիճ լըցեալ. Ուտեմք ըզկաթըն մաքեաց և ըզմածունըն սերակապ, Ուտեմք զանհալըն կարագ և ձագուց մեղր ըզհետ նորա. Ուտեմք և յափրանամք նընջեմք ի խուց, խորտամք անհող, Ոչ գիլք Աստուածաշունչ, ոչ այլ մատեանք մեր սուրբ նախնեաց

Ոչ ուսանեմք, ուսուցանեմք դրանն Աստուծոյ առ ժողովուրդս.

Թողեալ զԱւետարան, պաշտենք սեղան և զուստաւորս, Թողեալ զուխտ կոչման մերոյ լընուք ըզպէտըս մարմնաւորս...

Ոչ առաքեալ ոչ մարտիրոս վանն աշխարհին հայոց եղեալ...

Ոչ հովիւ հօտին սիրող, ոչ առաջնորդ ժողովուրդեան. *

* «Հրաւիրակ Արարատեան» Կ. Պօլիս. 1876.

Եւ այդ բոլորը մնում էր անպատիժ, առանց պատասխանատուութեան:

Եւ անա յայտնվում է մի մարդ, որ ասում է. «Դուք իրաւունք չունիք վատնելու ազգի նուէրները. դուք իրաւունք չունիք՝ առանց մի օգուտ բերելու, փչացնել վանքի եկամուտները: Այս վանքը ազգինն է. նրա եկամուտները պէտք է ազգի պէտքերին ծառայեն»:

Այդ ասողը խրիմեանն էր, որ անխնայ կերպով սկսեց ասնձահարել վանականների անհաշիւ շուայութիւնները և ղեղխութիւնները, հաշի տակ դրեց վերջին դրուշը: Վիճակի վանքերը կարգի բերեց: Կարգադրեց, որ եկամուտները խնայեն, զըսքոցներ պահելու համար: Նշանակվեցին հովիւներ: Այլ ևս հնար չը կար գողանալու և թալանելու...

Այդպէս էր վարվել խրիմեան վասպուրականում, այդպէս վարվեց և Տարօնում:

Հասկանալի է թէ ինչն էր ուրեմն նրա դէմ սկսված թշնամութեան պատճառը:

Վանական հոգևորականութիւնը չը դիմացաւ այդ ղգալի հարուածին և գլուխ բարձրացրեց: Դրանց հետ միացան և այն ազդեցիկ էֆէնդիները, որոնք ապրում էին՝ խեղճ ժողովուրդին հարստահարելով և վանքերը թալանելով:

Խրիմեանի այդ տեսակ թշնամիների գլխաւոր կենտրոններն էին՝ Կ. Պօլիսը, Վանը, Կարինը, Մուշը: Այն դասակարգը, որին Կ. Պօլսում անուանում էին «Խաւարեալք», և որն ունէր իր ներկայացուցիչները յիշեալ քաղաքում, դէմ էր այն ոգուն, որ տարածում էր խրիմեան, և միանգամայն վնասակար էր համարում, որ նրա շնորհով ժողովուրդը սկսել է աչք բանալ, դըլուխ բարձրացնել:

Ուստի ուզում էին միանգամից ջախջախել այն գլուխը, որ սովորեցնում էր ուրիշներին գլուխ բարձրացնել:

Մի երկու ազդեցիկ անձինք Կ. Պօլսում, մի եպիսկոպոս և մի քանի էլ աշխարհականներ վասպուրականում, մի քանի

սեանդի վարդապետներ ջարճում և մի քահանայ էլ կարճում,— ահա այն ղեկավարները, որոնք ուղղութիւն էին տալիս խորհրդանի և նրա հետևողների դէմ սկսած պատերազմին:

Սկզբներում, երբ խորհրդան ղեկ վարագումն էր, նրա թշնամիները աշխատում էին արգելք դնել նրա գործունէութեան, գրգռելով նրա դէմ խաւար ամբոխը:

Այդ պատմւորք մի վատտ:

Վարագում խորհրդան հիմնել էր մի թանգարան, որտեղ նա հաւաքում էր Հայաստանի դանազան կողմերից՝ հին ձեռագիրներ, դրամներ, և այլ հնութիւններ: Մի անգամ՝ մի հովիւ գտել էր մեծադեպ կիսարձան: խորհրդան մեծ դժուարութեամբ կարողացաւ ձեռք բերել այդ կիսարձանը, որը, ինչպէս ենթադրում էին, հեթանոս Հայաստանի կուռքերից մինի կիսարձանը պիտի լինէր: Այդ կիսարձանը խորհրդան դրեց թանգարանում, որտեղ ի միջի այլոց կային հին աւետարաններ:

Եւ ահա խորհրդանի թշնամիները սկսեցին համոզել ամբոխին, թէ խորհրդան իր աշակերտների հետ միասին՝ կուռք է պաշտում, որը պահում է քրիստոնէական աւետարանի կողքին: Բանն այնտեղ հասաւ, որ մի ղեղեկիկ օր՝ ամբոխը պատրաստվում էր գնալ վարագ՝ և քարուքանդ անել կուռքաշաների մեհեանը՝ թանգարանը: խորհրդան հազիւ հաղ կարողացաւ համոզել ժողովրդին թէ այդ բոլորը սուտ է և չինքու:

Մոլեռանդ ամբոխին զրգռելու համար, խորհրդանի թշնամիները այս տեսակ շատ միջոցների էին դիմում: Սակայն անաջող: Անձնուէր վարդապետի գործերը շատ շուտով կապեցին նրա հետ ժողովրդին, որը և դարձաւ նրա բարեկամը:

Տեսնելով, որ այդ միջոցը աւաջող եղաւ, թշնամիները սկսեցին ուրիշ տեսակ միջոցների դիմել.— փորձում էին վախեցնել կամ սպանել տալ խորհրդանին՝ մի օր և է վարձկան թուրքի կամ քուրդի ձեռքով, որ ոչ ոք չը կարողանայ կարծել էլ՝ թէ այդ տեղ կարող է խառն լինել մի հայի կամ մի հայ կրօնաւորի մատը:

Մի օր խորհրդան վարագից ոտքով դնում էր վան: Պահապարհին նրան հանդիպում է մի քուրդ: Քուրդը յանկարծ կանգ է առնում, դէմքը դռնաւորում է, ոտքերը սկսում են դողալ:

— Բարեկամ, ինչ է պատահել, ինչու չվրթվեցիր, հարցնում է խորհրդան:

— Ես ուղում էի քեզ սպանել, պատասխանում է քուրդը:

— Ապա ինչու չը սպանեցիր:

— Աստուած չը թողեց, ասում է քուրդը՝ ընկնելով խորհրդանի ոտները և խնդրելով որ ների:

— Գնա գործիդ, միայն ոչ ոքի չը պատմես, ասաց նրան խորհրդան: Եւ այդ մասին ինքը մի բաւ անգամ չարտասանեց ոչ մի տեղ:

Տարօնում եղած ժամանակն էլ այդպիսի փորձեր շատ եղան Հայրիկի դէմ:

1865 թ-ի սկզբներին, երբ խորհրդան արդէն Տարօնումն էր, նրա թշնամիները, որպէս զի կտրեն ոչ թէ միայն խորհրդանի, այլ և նրա բոլոր աշակերտների թեւերը, սկսեցին դիմել մի նոր միջոցի,— այն է՝ մատն ու թեւ ան: Հնարում էին ամեն տեսակ գրադարութիւններ և սոսկալի լուրեր, և այդ բոլորը հաղորդում նահանգապետ փաշային կամ ուղղակի Կ. Պօլս:

Գլխաւոր մատնութիւն անողները չորս վարդապետներ էին, որոնք մնում էին ս. Կարապետի վանքում:

Թէ ինչ տեսակ միջոցների էին դիմում, այդ երևում է հետեւեալ վատից, որ հաղորդում է Կ. Պօլսի լրագիրներից մի-նը *.

«Այս չորս վարդապետք ի ներկայութեան Յովհ. Կալիսկոսի 1,000 զրուչի պալտամուրհակ մը տուած են մէկի Համբարձում պարտաւերին, որ ի նպատակ իրենց և ի վնաս խորհրդանի աղերսագիր տայ: Անցի կօշկարար Յակոբին 1,000 զրուչի պարտամուրհակ տուած են՝ խորհրդանի դէմ բողոքելու համար, բայց իրողութիւնն յայտնելով՝ խառն ժողովին ներկայացաւ: Պարտամուրհակը Ներսէս Կալիսկոսիին քովն է»:

* «Թռչնիկ Պեղատեան», 1864 թ. Կ. Պօլս:

Ահա մի ուրիշ փաստ, որ հաղորդել է նոյն լրագիրը 1865 թվին. Վրխմեանի հակառակորդ չորս վարդապետք՝ չորրորդ անգամ նրան մատնել են անհիմն ամբաստանութեամբ լեցուցն հանրագրութիւն մը մատուցանելով կուսակալին: Այդ հանրագրութիւն՝ Զեյքեաներին տակէց հեռացնելու համար է ըսելով՝ միամիտ ժողովրդին ստորագրել տալով՝ կուզեն եղբւր Բ. Դրան զրկել:

Մատնութիւնները քանի գնում ծանր կերպարանք էին առնում: Կասկածի տակ էին դրված ոչ թէ միայն Վրխմեանը, այլ և նրա բոլոր գործերը և գործակիցները:

Հարկաւոր էր հերքել զրպարտութիւնները, որպէս զի գործը չը վնասվի: Ուստի Վրխմեան ստիպվեց թողնել Տարօնը և Կ. Պօլիս գնալ: 1865 թվին՝ Կ. Պօլիս գալով մի առժամանակ մնաց անտեղ: Նոյն թվականին վերադարձաւ Տարօն, բայց երկար չը կարողացաւ մնալ: 1866 թվի մարտին կրկին ստիպվեց գնալ Կ. Պօլիս՝ ահազին նեղութիւններով:

Մատնութիւնների պատճառով՝ Տարօնը տակն ու վրա էր ձգել:

Յուզված դրութեան վերջ տալու համար, թիւրքաց կառավարութիւնը կարգադրեց, որ մի յանձնաժողով կազմվի այդ բոլոր քննելու և մանրամասն տեղեկութիւններ կազմելու համար: Յանձնաժողովը քննեց բոլոր մատնութիւնները և ամբաստանութիւնները, բայց չը գտաւ մի փաստ, որի հիման վրա կարելի լինէր մեղադրել Վրխմեանին հակակառավարչական նպատակներով:

Վրխմեան արդարացաւ: Ժողովրդին խաղաղացնելու համար՝ Կառավարութիւնը թոյլ տուեց, որ Հայրիկ վերադառնայ և շաբաթական իր պաշտօնը:

Սակայն այդ խաղաղութիւնը երկար չը տևեց:

Սկսվեցան նոր մատնութիւններ, նոր ամբաստանութիւններ: Քննադատները կաշառում էին, ում կարող էին, որ սուտ վկայութիւն տան: Մարդիկ էին վարձում, որ գիշեր ժամանակ՝ կամ ճանապարհ գնալիս՝ ծածուկ սպանեն Հայրիկին:

— Իմ հակառակորդացս ոսկին պիտի հատնի, բայց իմ համբերութիւնս չը պիտի սպառի. կը համբերեմ, մինչև արդարութիւնը հասնէ և պաշտպանէ զանմեղութիւնը, ասում էր Հայրիկ:

Շատ անգամ էր պատահում, որ գիշերը, Հայրիկի սենեակի պատուհանների մօտ հրացաններ էին արձակում: Դրանք վարձկան քուրդեր էին, որ ուզում էին սպանել նրան: Բայց նա չէր յուսահատվում: Ժողովրդի սէրը, որ աճելով աճում էր, ողորդում էր նրան:

Ժողովուրդը չէր ուզում բաժանվել նրանից: Տարին մի երկու անգամ Մուշի և Պուլանընի բնակիչները հանրագրել էին ուղարկում պատրիարքարան, խնդրելով որ Վրխմեան մնայ Տարօնում, և նրա հակառակորդները հեռացնվեն իրանց միջից: Տարաբախտաբար պատրիարքարանի և աղգային վարչութեան շատ կարգադրութիւնները մնում էին անիրագործելի: Պատրիարքարանը կարգադրում էր, որ խռովարար վարդապետները հեռանան Մուշի վանքից, իսկ նրանք, յոյս դնելով Պօլսի իրանց հովանաւորողների վրա՝ աւելի էին յանդգնանում և աւելի մեծ խռովութիւններ յարուցանում:

Ահա փաստը:

Այդ սարսափելի խռովութիւնների միջոցին, մի օր Վրխմեան վերադառնում էր ս. Կարապետի վանքը: Տեղի ունեցաւ մի անսպասելի դէպք: Նրա թշնամիները փակել տուեցին վանքի դռները և թոյլ չը տուեցին, որ նա մտնի ներս:

Այդ լուրը կայծակի արագութեամբ տարածվեց շրջակայքում:— Դաշտի հայերը հաւաքվեցին, շրջապատեցին Հայրիկին և առաջնորդեցին նրան դէպի վանքը: Սակայն բանից երևաց, որ հակառակորդ վարդապետները պատրաստութիւն էին տեսել և մի խումբ զինված քրդեր էին կանգնեցրել:

Երկու կողմի մէջ սկսվեց կատաղի կռիւ: Հայ վարդապետները՝ զինաւորված քրդերի միջոցով կռիւ էին մղում Հայրիկի և ժողովուրդի դէմ: Տեսնելով որ բանը արխնհեղութեան է հաս-

նում, Խրիմեան աղաչանքով և աղերսանքով հանգստացրեց կըռ-
ւոյններին, և մի առ ժամանակ վտանգից ազատ մնալու համար՝
հեռացաւ Տարօնից և դնայ Կարին՝ ապաստան գտնելու:

Վանականները սկզբում շատ ուրախացան, որ փախըրին
Խրիմեանին, բայց տեսնելով, որ ժողովուրդը սկսում է յուզվել,
իրանց արդարացնելու համար ամեն կողմ տարածեցին զրպար-
տութիւններ, որ իբրեւ թէ նա կողոպտել է վանքի դանձը, գողա-
ցել է խաչեր, աւետարաններ....

Կարինից Խրիմեան գնաց Կ. Պօլիս:

Իսկ Տարօնում հալածական եղած Հայրիկի աշակերտները և
գործակիցները ցիր ու ցան եղան: Նրանց էլ հալածում էին, ինչ-
պէս նրանց առաջնորդին: Դպրոցը տակն ու վրա եղաւ: «Ար-
ծիւր» խափանվեց կառավարութեան ձեռքով, տպարանը փակ-
վեց: Սկսածը թերի մնաց....

Շատ չանցած, Կարինի առաջնորդ Յարութիւն կախկոպոս
վհճապետեան պատրիարքարանի կողմից գնաց Կ. Կարապետի
վանքը՝ իբրեւ քննիչ: Վննելով բոլոր իրողութիւնները, տեղեկա-
րեց պատրիարքին, որ վանականները անպայման յանցաւոր են:
Դրանցից վեցը դատապարտվեցին և քաղաքից Նրուսաղէմի
վանքը:

Մի առ ժամանակ Պօլիս մնալով՝ Խրիմեան վճռեց վերա-
դառնալ Տարօն: Ժողովուրդը նրան ընդունեց մեծ սիրով:

Հայրիկ նորից սկսեց իր ընդհատված գործունէութիւնը:
Բայց ամենից առաջ նա ներեց իր թշնամիներին, խնդրելով որ
վերադարձնեն Նրուսաղէմ աքսորված վարդապետներին...

1868 թւին Խրիմեան գնաց Էջմիածին: Նրան համոզեցին,
որ կախկոպոս ձեռնադրվի: Էջմիածնում այդ թւականին մե-
ռօնօրհնութիւն կար, և այդ պատճառով ամեն կողմից մեծ
բաղմութիւն էր հաւաքված: Ամենքի հետաքրքրութեան առար-
կան Հայրիկն էր: Խրիմեան վարդապետը Գէորգ կաթողիկոսի
ձեռքով ձեռնադրվեց կախկոպոս «Տանն Տարօնոյ» և վերադար-
ձաւ Մուշ:

Նա պատրաստեց գործունէութեան մի աւելի լայն ծրա-
քիր: Բայց այլ ևս ժամանակ չը կար այդ ծրագիրը իրագործե-
լու, որովհետեւ պէտք է թողնէր Տարօնը:

1869 թւին մի անսպասելի լուր հասաւ Մուշ: Կ. Պօլսի
աղգային վարչութիւնից հեռագիր ստացվեց, որով ծանուցան-
վում էր թէ Խրիմեան ընտրված է Կ. Պօլսի հայոց պատրիարք:
Կնքը Մուշի փաշան անձամբ եկաւ վանքը՝ հաղորդելու այդ
ընտրութիւնը և շնորհաւորելու:

Հոկտեմբերի 3-ին Խրիմեան մեկնեց Տարօնից:

Նրա թշնամիները, որ աչքով աչք չունէին նրան նայելու,
այժմ ամեն բան կը տային, որ արժանանային նրա մի ժպիտին,
որովհետեւ նա այժմ մի հասարակ վանահայր է՝ այլ պատ-
րիարք...

Իսկ Տարօնի ժողովուրդը մի կողմից շատ տխուր, որ բա-
ժանվում է սիրելի Հայրիկից, միւս կողմից անչափ ուրախ էր,
որ պատրիարքական դահլի վրա պէտք է նստի նա, որը իր աչքի
լոյսի նման սիրում է թողնել իր գին:

Խրիմեանի Տարօնից ճանապարհ ընկնելը մի փառաւոր
հանդէս էր: Թիւրքաց կառավարութիւնը ուղարկել էր յատուկ
պաշտօնեաներ և մի վաշտ զինուորներ: Տարօնի բոլոր կողմերից
հայ կամաւորները՝ ձիաւորված եկել էին Հայրիկին ճանապարհ
զցելու: Խրիմեան վանքից դուրս եկաւ՝ օրհնելով իր թշնամինե-
րին և յորդոր կարդալով ժողովրդին:

Նրկար տեղ ժողովուրդը գնում էր Հայրիկի յետեից և բա-
ժանման բօսելին հաղարաւոր ձայներ գոչում էին:

— Հայրիկ, Հայրիկ, չը մոռանաս Տարօնը, չը մոռանաս
աղքատ մէկեղուն...

VIII

Նորընտիր պատրիարքի ուղևորութիւնը—մի ժողովրդական
հանդէս էր: Բոլոր զիւղերում և քաղաքներում, որտեղով նա

անցնում էր, նրան ընդունում և ճանապարհ էին դնում մեծ շուքով: Նոյն իսկ փոքրիկ գիւղերում կանաչք և երեխաչք, մեծ և փոքր ընդ առաջ էին դուրս գալիս, տեսնելու «հայրիկին», — իրանց պաշտպան հրեշտակին:

Երբ հասաւ Տրապիզոն, հայերի և կառավարութեան ներկայացուցիչները հետ միասին ընդ առաջ եկաւ յոճապ առաջնորդը: Երկու ազգերի հոգևոր ներկայացուցիչները սիրով դիմաւորեցին միմեանց: Հիւսկատոսները, ի նշան յարգանքի, պարզեցին իրանց դրօշակները: Հայոց եկեղեցին մանելուց յետոյ, Խրիմեան մտաւ յոճապ եկեղեցին, և մի կարճ ճառում քարոզեց համերաշխութիւն յոյների և հայերի մէջ:

Խրիմեանին Կ. Պօլիս տանելու համար՝ կառավարութիւնը յատուկ նաւ էր ուղարկել: Երբ նաւը հասաւ Պօլիս՝ պարզեց իր դրօշակը, որ նշան էր, թէ մայրաքաղաքը մեծ մարդ է գալիս:

Խրիմեանին ընդունելու համար Կ. Պօլիս ամբողջ հայ ժողովուրդը ռաբի վրա էր: Կառավարութեան ներկայացուցիչները, հայոց հոգևորականութիւնը, երեսփոխանները և հազարաւոր ժողովուրդը սպասում էին ծովափին:

Ժողովրդի ուրախութեան չափ չը կար: Ահազին խմբերով երգում էին յատկապէս այդ օրվայ համար յօրինված երգեր: Երբ Հայրիկ երեաց, թնդաց հազարաւոր մարդկանց «կեցցէ՛ն», որ արձագանք տուեց Ստամբուլի հեռու փողոցներում:

— Ինչո՞ւ պիտի փոխարինեմ ժողովրդի այս սէրը, — մտածում էր յուզված պատրիարքը:

Սակայն նոյն րօպէին նա զգում էր, որ ինչքան անխարդախ և անսպառ է ժողովրդի սէրը, այնքան էլ փշոտ է պատրիարքական դահը, որի վրա կոչված է բազմելու: Գուցէ հէնց այդ մտքով էր՝ որ, երբ հանդէսը հասաւ մայր-եկեղեցին՝ Խրիմեան ողջունելով հասարակութեանը՝ ասաց ի միջի այլոց հետեւալը. «Պատրիարքութիւն յանձն առնելով, կը զգամ, որ ծանր լուծի կենթարկվեմ: Թէև այսօր ժողովուրդը չուսմանա կոչելով ինձ այստեղ կառաջնորդէ, այլ վաղը, երբ պաշտօնիս պահանջ-

ման համեմատ սկսեմ ղեկծումները բարեկարգել, պիտի սկսեն պոռալ. «ի խաչ հան դղա, ի խաչ հան դղա...»:

1869 թւի նոյեմբեր ամսին էր, որ Խրիմեան նստեց պատրիարքական գահի վրա:

Դա մի խառնակ ժամանակ էր. — պատրիարքական գահը խախտւոյ, պատրիարքարանը պարտքերով ծանրաբեռնված, սահմանադրութիւնը ջլատված, ժողովուրդը թշնամական բանակների բաժանված:

Ամենից ցաւալի սահմանադրութեան վիճակն էր: Դեռ մի երկու տարի չէր անցել սահմանադրութիւնը հաստատվելուց յետոյ, որ սկսվեցին անվերջանալի խառնաշփոթութիւններ: Վարչական ժողովները համարեա թէ դոյութիւն չունէին. թաղական խորհուրդների մէջ անբարեկամութիւններ էին սկսված, նոյն իսկ ընդհանուր Ազգային ժողովը՝ կոիւնների ասպարէզ էր դարձել: Այդ հանգամանքից օգուտ քաղեցին սահմանադրութեան թշնամիները. զրդեցին կառավարութեանը, և նա էլ դադարեցրեց սահմանադրութիւնը, ու գործերի ղեկավարութիւնը յանձնեց իր կողմնակիցներից կազմած մի ժողովի, որի նախագահը պիտի լինէր պատրիարքը: Դա տեղի ունեցաւ 1866 թւին, երբ պատրիարքն էր Պօղոսը:

Ժողովուրդը պատրիարքից շատ դժգոհ էր, որ նա չը կարողացաւ պաշտպանել սահմանադրութիւնը: Ընդհանուր զայրոյթը այնտեղ հասաւ, որ պահանջեցին պատրիարքի հրաժարականը: Իսկ պատրիարքը չէր ուզում հրաժարվել: Մի քանի եկեղեցիներում դադարեցին պատրիարքի անունը յիշատակել, և նոյն իսկ տեղի ունեցան կոիւններ: Ոչ մի սպառնալիք, ոչինչ բանտարկութիւն չը կարողացան զսպել ժողովրդի զայրոյթը, և Պօղոսը, տեսնելով որ հնար չը կայ դիմադրել, 1869 թ. հրաժարվեց:

Կառավարութիւնը՝ ժողովրդին խաղաղացնելու համար՝ ստիպվեց վերահաստատել սահմանադրութիւնը, որի գործութեամբ գումարվեց Ազգային Ժողովը, և պատրիարք ընտրվեց Մկրտիչ եպիսկոպոս Խրիմեան, 1869 թւի սեպտեմբերի 3-ին:

Խրիմեանի ընտրութիւնը ժողովրդի և սահմանադրականներէ յաղթութիւնն էր և հակասահմանադրականների պարտութիւնը:

Հակասահմանադրականները ամենայն միջոցներով աշխատում էին, որ Խրիմեան չընտրվի: Տեսնելով որ ընտրվեց, աշխատեցին որ չը հաստատվի: Սկսեցին մատնութիւններ անել և համոզել կառավարչական շրջաններին, թէ Խրիմեանին չը պէտք է հաստատել, որովհետեւ նա կառավարութեան համար վտանգաւոր մարդ է: Սակայն կառավարութիւնը աւելի հեռատես գործնական և հաստատեց, լաւ իմանալով, որ Խրիմեանի նման մեծ ժողովրդականութիւն ունեցող մարդուն չը հաստատելը՝ վտանգաւոր հետեանքներ կարող է ունենալ:

Պատրիարքը նստելով Խրիմեան գրեց և հրատարակեց մի շրջաբերական հետեւեալ վերնագրով. «Նախնի շրջաբերական թուղթ առ ամենայն եկեղեցիս հայոց, որ ընդ իշխանութեամբ Պատմական պետութեան», որով նա դիմում է բոլոր դասակարգերին, և մատնանիշ անելով նրանց պարտաւորութիւնների և ազգի պէտքերի վրա, հրաւիրում է բոլորին գործել և նպաստել ժողովրդի առաջադիմութեան:

Կառնալով հայ ժողովրդին ասում է.

«Փութա, այլ ևս մի հեղգար. եթէ կուզես քո դարաւոր աղետներէն ազատել, օրինակ առ քեզ և հետևող եղիր աշխարհիս ամեն առաջադէմ ազգաց, որ դար մը առաջ քեզ պէս էին. իսկ այսօր հին աշխարհի մեռելութենէն կենդանացած յառաջ կերթան: Շուրջդ նայէ, ազգերն ամեն առողջացած անդամաւոյժ վիճակէն՝ դէպի նոր կեանք կը վազեն. դու միայն մնացել ես Պրօպատիկէ առաջանին քով անշարժ նստած՝ կողկողալին ձայնիւ կը պաղատես. «Տէր ոչ դոք ունիմ որ արկանէ դիս յաւազան»: Այո՛, չը կայ աշխարհիս վրան ոչ դք քեզ օգնական. ընդունայն յուսով մի սպասիր. դու ինքդ ես քո օգնական. ջանք արա, չարժիր...»:

Ապա իր պաշտօնակիցներին դիմելով՝ ասում է.

«...Ձգուչացուցէք ժողովուրդը դեղիս և շուայ կեանքէ. քարողեցէք քաղաքացւոց որ արհեստ սովորին, ընկերութիւններ կազմեն, շահաւաճառութեան հետեւեն. քարողեցէք դիւղացւոց որ հայրենի հող սիրեն, ամո՛լ՝ եղներ սիրեն, մաճ սիրեն, քրտնը շահաբեր հողի վրա թափեն, չարաչար պանդխտութեան չը դիմեն: Քարողեցէք որ եկեղեցին սիրեն, դպրոց սիրեն, լոյս սիրեն, դաստիարակութիւն սիրեն, ազգ սիրեն, հայրենիք սիրեն. յոյս տուէք, զօրացուցէք երեսլ ձեռքերն, կլթուցեալ ծունկերն. աղետներ վախճան ունեն...»

Փառասիրութիւնը կամ բարձր պաշտօն վարելու ձգտումը չէր, որ Խրիմեանին տարաւ դէպի պատրիարքական գահը: Եթէ նա համաձայնեց աւելի բարձր պաշտօն վարել, այդ միայն այն նպատակով, որ աւելի բարձր և աւելի մեծ գործեր կատարի: Նա լաւ գիտէր, որ իրանից մեծ գործեր են սպասում:

Ժողովուրդը սպասում էր՝ որ նա պաշտպանի իր իրաւունքները:

Պատրիարքարանը սպասում էր, որ նա իրան պարտքերից ազատի:

Գաւառները սպասում էին, որ նա թեթևացնի իրանց ծանր վիճակը:

Սահմանադրականները սպասում էին, որ նա ապահովացնի սահմանադրութիւնը:

«Հայոց պատրիարքն ալ, պատրիարքարանն ալ ժողովրդի համար են», — ասում էր Խրիմեան: Նրա օրով ժողովրդական տարրը վերջնականապէս մուտք գործեց հասարակական բոլոր գործերի մէջ: Առաջ միայն ամիրաները և հարուստ ու զիրք ունեցող անձինք մուտք ունէին պատրիարքարան, որը և իսկապէս դրանց ձեռքի տակն էր գտնվում. հասարակ ժողովուրդը, որը հազար մի ցաւ ու դանդաղ ունէր պատրիարքարանում, դժուարութեամբ էր կարողանում մուտք գործել: Հայրիկ բաց արեց պատրիարքարանի դռները ամեն մի հայի առաջ:

կ. Պօլսի մեծամեծ էֆէնդիներին դուր չէր գալիս այդ վարմունքը: Նրանք այն կարծիքի էին, որ պատրիարքը պիտի լինի անմատչելի, ոչ ոքի չը պիտի երևայ, և «տասն դռներ» յետև փակված պիտի մնայ:

Յանկարծ ազդեցիկ էֆէնդիներից մինը գալիս էր այցելու թիւն պատրիարքին:

— Մենակ է, հարցնում էր սպասաւորին:

— Ոչ, արհեստաւորներ եկած են գանդատով:

էֆէնդիի դէմքը խոփուում էր:

— Այցելութեան եկած եմ. գնա յայտնէ:

— Ներսիսութիւն կը խնդրէ, որ չէ կարող ընդունել, խրնդրատունները չառ են,— վերադառնալով ասում էր սպասաւորը:

էֆէնդին դարձնում էր կառքը և աջ ու ձախ գանդատովում.

— Ախպար, աս ինչ պատրիարք է. այցելութիւն չի ընդունիր, խնդրատուներ կընդունէ. ասանկ պատրիարքութիւն չըլլար:

Եւ այն օրից էֆէնդին դառնում էր խրիմեանի թշնամի: Այդպիսի էֆէնդիներից մինի մասին հետևեալն են պատմում:

Մի օր խրիմեան, նոր պատրիարք նստած ժամանակը, այցելութիւն էր գնացել մեծ-վիզիր՝ նշանաւոր Ալի փաշային: Պատրիարքի այցելութիւնից յետոյ, Ալի փաշայի մօտ է գնում էֆէնդին:

— Ձեր պատրիարքը այսօր եկաւ՝ տեսնվեցանք,— ասում է մեծ-վիզիրը:

— Աը ցաւիմ, որ նոր պատրիարքնիս դէր վիշ մէկն է, բոլորովին անտեղեակ քաղաքավարութեան:

— Ընդհակառակը, պատասխանում է Ալի փաշան, մինչև հիմա տեսած պատրիարքներին մէջ նա ամենից քաղաքավարին է, և նրա խօսածներից նկատեցի, որ շատ փորձված և խելացի մարդ է: Ձեր խօսքերից երևում է, որ այդ եպիսկոպոսը ամեն մարդու հետ նրա համեմատ դիտէ վարովել. անքաղաքավարի մարդկանց հետ չառ էլ քաղաքավարական փափկութիւն չի

բանեցնում, իսկ քաղաքավարի մարդկանց հետ տեսնված ժամանակը՝ դիտէ քաղաքավարական բոլոր փափկութեամբ վարովել:

Հայտդդի էֆէնդին հասկացաւ, թէ ինչ է ուզում ասել մեծ-վիզիրը, և լռեց....

Պատրիարքարանից հեռացովեցին այն «խորհրդակցները», որոնք օգուտ քաղելով պատրիարքների թուլութիւնից, իրանց ձեռքն էին առնում ներքին բոլոր գործերի ղեկավարութիւնը, չէին թողնում, որ առանց իրանց գիտութեան մի որ և է գործ կատարվի, և շատ անգամ պատրիարքի փոխարէն թղթեր էին ստորագրում, քահանաներ ձեռնադրելու իրաւունք էին տալիս, այս և այն հոգևորականի վրա ծախում էին որ և է արդիւնաւոր թեմ,— մի խօսքով մարդիկ, որոնք ամեն բան կաշառքի և և փող վաստակելու աղբիւր էին դարձրել:

Պատրիարքարանում կանոնաւոր դիւանատուն չը կար: Խրիմեան կաղմեց դիւանատուն՝ յատուկ պաշտօնեաներով և գրագիրներով: Ընդունելութեան համար առանձին սենեակ նշանակեց: Մինչև անգամ պատրիարքարանի ներսը կերպարանափոխեց: Հին սովորութեան համեմատ, պատրիարքները նստում էին արեւելեան ձևի բազմոցի վրա. իրանց կողքին ունենալով մի չէքմէք ձէ (գլուխ), որտեղ պահում էին իրանց կնիքը և թղթերը, և որը մի և նոյն ժամանակ փոխարինում էր գրասեղանը: Սենեակներում գրվեցան վայելուչ կահ կարասիք և սեղաններ:

Պատրիարքը նստած իր առանձնասենեակում, գրասեղանի առաջ՝ երկար ժամերով զբաղվում էր գործերով, կարգադրութիւններ էր անում, ծրագիրներ էր կաղմում, ամենքի ցաւերի դէմ միջոցներ որոնում:

Պատրիարքարանի պարտքը՝ խրիմեանի հողատարութեան առարկան դարձաւ: Նախորդ պատրիարքներից 50,000 բուրլի պարտք էր մնացել: Եկամուտներ չը կային, բայց ծախսերը ահազին էին:

Հացագործը գալիս՝ փող էր ուզում. որմնադիրը փող էր

ուզում. մասլաճառը փող էր պահանջում. պարտատէրը իր պարտքն էր պահանջում.—բայց փող չը կար:

Պատմում են, որ Հիւանդանոցին հայ մատակարարող մի հայալաճառ, Զպար անունով, որը ահագին գումարի պահանջ ունէր, շատ անգամ, երբ Ազգային ժողովը բացվում էր, և երեսփոխանները խօսք էին խնդրում ճառախօսելու, ներս էր մտնում և գոռում:

—Խօսքը իմն է. երբ պէտք է իմ փողս վճարվի. մինչև երբ պէտք է այսօր վաղը գցէք:

Պատրիարքարանը այդ անպատուութիւնից ազատելը՝ անյետաճգելի խնդիր էր: Յոյս դնելով իր ազդեցութեան և ժողովրդի վրա՝ Խրիմեան հանգանակութիւն սկսեց:

—Յակոբ էֆէնդի, այսօր ձեզ մօտ հիւր պիտի դամ:—Գարբիէլ էֆէնդի՝ վաղն ալ ձեզ մօտ կըլլամ.—ասում էր Հայրիկ, և անձամբ գնալով համոզում էր մի գումար ստորագրովել, որ այդ պարտքերը վճարվեն: Ահագին նեղութիւններ կրելով, մեծամեծ դժուարութիւնների հանդիպելով՝ Խրիմեան վերջ ի վերջոյ կարողացաւ թէ օրինակելի խնայողութեամբ և թէ հառաքակական հանգանակութեամբ վերցնել պատրիարքարանի վրայից այդ պարտքի մեծ մասը:

Այդ ջնորհակալութեան արժանի գործն էլ մի ղէնք էր թշնամիների ձեռքում:

—Ինչ է այդ պատրիարքը,—ասում էին նրանք,—որ հասարակ վարդապետի նման հետեակ, կերթաց կը մտնէ ամեն տեղ և կը մուրաց հրամայական ձեռով. միթէ ազգին պատիւ է այս միթէ աւելի ծանր նախատելը կարելի է ընել ազգին:

Իսկ պատրիարքը առանց ուշադրութիւն դարձնելու այդ կարծիքների վրա, գիշեր ցերեկ աշխատում էր՝ որ ոչ թէ միայն պատրիարքարանի անտեսական մասը, այլ և առհասարակ Հայաստանի բոլոր առաջնորդարանների, վանքերի և դպրոցների անտեսական մասը կանոնաւորվի, և եկամուտները մասնաւոր անձանց յափշտակութեան չենթարկվեն:

Գաւառնէրի վիճակը՝ Խրիմեանի մտածմունքների առաջին առարկան էր: Նա լաւ էր ճանաչում Հայաստանը, և գիտէր որ հարստանարւած, խեղճ, տգէտ ժողովուրդը՝ ամենից շատ էր յոյս դրել Հայրիկի վրա: Եւ Հայրիկը անքուն գիշերներ էր նուիրում իր սիրած ժողովրդին, որ մի ելք գտնի, մի ճանապարհ ցոյց տայ:

Հայաստանի դանադան կողմերից պատրիարքարան համոզ տխուր լուրերը, քրդերի հարստանարութեան, վաչխառուների անիրաւութեան, պաշտօնեաների կաշառակերութեան և ժողովրդի նեղութեան մասին,—այրում, խորովում էին ժողովրդասէր պատրիարքին: Եւ ահա պատրիարքը կազմել տուեց մի առանձին յանձնաժողով, որի պարտաւորութիւնն էր ուսումնասիրել Հայաստանի վիճակը և մի մանրամասն տեղեկագիր պատրաստել: Յանձնաժողովի ոգին և ուղղութիւն տուող ինքը Խրիմեանն էր:

Այդ առաջին անգամն էր, որ Պօլսի հայոց պատրիարքը՝ յարուցանում էր ժողովրդի հարստահարութեան խնդիրը:—Եւ յարուցանողը Խրիմեանն էր:

Յանձնաժողովը պատրաստեց տեղեկագիրը, որ ներկայացրեց Ազգային ժողովի քննութեան: Պատրիարքի ազդեցութեան տակ՝ ժողովը ապշտօնապէս քննեց տեղեկագիրը, որը պատրիարքի ձեռքով ներկայացրվեց Բ. Գրանը:

Այդ օրից բարեկարգութեան խնդիրը պաշտօնապէս ծնունդ առաւ:

Տեղեկագրի մէջ՝ մանրամասն նկարագրելով դաւաճներում տիրապետող ճնշումները, հարստահարութիւնները և հայ ժողովրդի ծանր վիճակը՝ մի և նոյն ժամանակ պարզաւոր էին այն միջոցները, որոնցով կարելի էր բարեկարգել ժողովրդի դրութիւնը:

Ժողովրդի պաշտպանութեան խնդիրը՝ Խրիմեան համարում էր հայոց հոգեւոր ներկայացուցիչների իրաւունքը, և այդ պատճառով ամեն տեղ և միշտ, բոլոր էր բարձրացնում և պահանջ-

ներ անում: Դեռ ևս 1869 թվին, Տարօնում եղած ժամանակ, մի մանրամասն տեղեկագիր ներկայացրեց Կարլինի կուսակալ-փաշային, նկարագրելով Մուշի գաւառի անտանելի վիճակը: Տեղեկագիրը կազմված էր այնպիսի փաստերով, որ նահանգապետ-փաշան, Բ. Գրանս կամքով, անձամբ քննութեան գնաց Մուշ, և հետեանքը այն եղաւ, որ մօտ 70 անձինք, որոնք կեղեքում, տանջում էին ժողովրդին, արքայութեան Բումիլիայի կողմէր: Գրանս մեծ մասը քրդեր էին:

Պատրիարքի ջերմ պաշտպանութեան շուրջ, ինչ խօսք, արագութեամբ տարածվում էր գաւառներում, որոնք տեսնելով թէ իրանք մոռացված չեն, սիրտ էին առնում, և մտածում ինքնապաշտպանութեան մասին:

Սահմանադրութեան վերաբերման ինքի յարուցեց խորիման:

Պատրիարքութեան առաջին օրից սկսած, նա ճիշդ թափեց որ ապահովացնի Սահմանադրութեան գոյութիւնը, որ վերջին տարիները վտանգի մէջ էր: Կանօնաւորեց Ազգային ժողովի նիստերը, իր նախագահութեամբ չորս տարվայ ընթացքում 63 նիստ գումարեց, և կազմակերպեց Գաւառական ժողովները:

Սակայն այդ բոլորի հետ միասին Հայրիկ եկաւ այն եղրակացութեան, որ Սահմանադրութիւնը ապահոված կը լինի միայն այն ժամանակ, երբ նա սերտ կապված կը լինի ժողովրդի հետ և լիութիւն կը տայ նրա պահանջներին:

Եւ այդ նպատակով էր անա, որ նա առաջարկում էր վերաքննել Սահմանադրութիւնը, և այնպէս անել որ գաւառները ունենան իրանց տեղական ինքնաշարժութիւնը, քանի որ Կ. Պօլսում Ազգային ժողովը, որ գումարվում էր հազիւ ամիսը մի անգամ, և այն էլ 2—3 ժամով, անկարող է կարգադրել 3 միլիօն ժողովրդի գործերը, և այդ պատճառով փոխանակ օգուտ տալու գաւառներին, աւելի էլ արդեւ է լինում նրանց գործերի կանօնաւոր ընթացքին:

Խորիման պաշտպանում էր ապակենտրոնացման սխառմը,

հակառակ այն կենտրոնացման, որով խմորված էր Սահմանադրութիւնը:

Այդ արդէն մի զէնք էր նրա թշնամիների համար:

— Խորիմանը հակասահմանադրական է. — սկսեցին պօռալ նրանք, նա սահմանադրութիւնը կը խախտէ:

Սակայն անվահներ պատրիարքը այդ տեսակ թշնամութիւնների առաջ չը կանգնեց: Նա պատրաստեց մի ծրագիր, 13 յօդուածներից բաղկացած, և առաջարկեց Քաղաքական ժողովին:

Առաջ ենք բերում այդ յօդուածներից մի քանիսը.

1) Ազգային վարչութիւնը իրապէս կենտրոնական և հանրային դրութեան վերածել և Կ. Պօլսի համար առանձին տեղական վարչութիւն մը կազմել:

2) Սահմանադրութեան ընտրողական օգտակար սկզբունքը չարաչար չը գործադրելու համար՝ ապահով և կարևոր եղանակ որոշել:

3) Ազգային պաշտօնէութեան համարատուութիւնն և համարառութիւնը պարտաւորիչ եղանակի մը մէջ դնել:

4) Եկեղեցականաց ներկայ անկերպարան վիճակը և ընթացքը կերպաւորել և կանօնաւորել:

5) Առաջնորդական պաշտօնավարութեան և համարատուութեան օրինաւոր և անխուսափելի եղանակ սահմանել:

6) Ազգին մէջ ուսումն և գիտութիւն ծաւալելու համար նոր և ազդու միջոցներ ձեռք առնել:

7) Ներքին և արտաքին հարստահարութիւնները բաւեալու համար տէրութիւնէն աւելի զօրաւոր միջոցներ խնդրել, գաղթականութիւնը արգելել, ազգային անհատական իրաւունքներն պաշտպանել, որով ազգի ամբողջութիւնն ապահովել:

Այդ յօդուածներից երեւում է թէ դրանց հեղինակը որքան լաւ էր ըմբռնում թիւրքահայոց Սահմանադրութեան ողին, առաջարկելով վերաքննել և ներկայի սկսեքներն յարմարեցնել Սահմանադրութիւնը:

Դեռ 1860 թվին, երբ հաստատվեց Ազգային սահմանա-

դրութիւնը, ոչ որ այնքան չուրախացաւ և չը հիմնեց, որքան Մկրտիչ Խրիմեան: Վարագի վանքի մէջ նստած, Վասպուրականի Արծիւը խօսք չէր գտնում արտայայտելու իր բերկրութիւնը: Սահմանադրութեան հաստատութիւնը նա համարում էր մի դաւադրութիւն, փրկութիւն թիւրքահայերի համար:

Ահա թէ ինչ էր գրում նա 1860 թւին. «Սահմանադրութիւնը իբրեւ ամուր պարիսպ մը ազգը և հայրենիքը կը շրջապատէ ու ամեն կերպ կը պաշտպանէ դարանամուտ գողերէ: Ինքնասէր շահախնդրութիւն, խորամանկ կաշառակերութիւն, բռնացող զրկողութիւն, կարծեաց յամառութիւն, անձրնտիր ինքնահաւանութիւն, անարժան ընտրութիւն, կողմնապահ աշառութիւն, անխորհուրդ վճիռ և այսօրինակ՝ ընկերութիւն մը աստղ անխրաւ վարմունքը Սահմանադրութեան օրինաց դժէն անցնելու կը պատկառին»:

Խրիմեանի սահմանադրական ուղղութիւնը շատ լաւ գիտէին նրա թշնամիներն էլ,—բայց և այնպէս կեղծում էին, որովհետեւ հարկաւոր էր նրան ղիմադրել, տապալել...

Իսկ ուրիշներ էին այդ թշնամիները՝—իրանց սեւ վեղարի նըման սեւ սիրտ ունեցող եկեղեցականներ, հաշեաւութիւնից փախչող առաջնորդներ, և առհասարակ մի խումբ աշխարհական և հոգեւորական անձինք, որոնք այլ ևս չէին կարողանում կամայականութիւն բանեցնել, փողեր ուտել, զեղծումներ գործել... Դրանց ղեկավարը այն խումբն էր, որ կոչուեց Ղալաթի ոյ օճախ*, որը ամեն տեսակ աններելի միջոցներ գործ դրեց՝ Խրիմեանին տապալելու համար:—Չրպարտութիւններ, մասնութիւն, կաշառք.—ամեն բան ներելի էր: Ի դուր չէր ասել մի եպիսկոպոս թէ՛ «Խրիմեանի անկումը 22,000 բուրլի նստեց մեզի»:

Ժողովրդի մէջ տարածում էին ամեն տեսակ լուրեր:

Խրիմեան քարոզում էր առաջադիմութիւն. հակառակորդ-

* «Ղալաթի ոյ օճախի» պարագլուխները՝—Մատթէոս եպիսկոպոս Խմիլիւեան, Ստեփան փափազեան և այլն:

ները լուր էին տարածում թէ՛ «նա կառավարութեան դէմ է դրդուում»:

Խրիմեան իր ուժիկը բաժանում էր աղքատներին և կարօտներին. ասում էին թէ՛ «նա պատրիարքարանի փողերն է վատնում»:

Դպրոցներ սահելու, հիւանդանոցը ապահովելու համար հանգանակութիւն էր անում. ասում էին թէ՛ «պատրիարքական պատիւը ոտնակոխ կընէ»:

Խրիմեան պաշտպանում էր զաւառացիներին. ասում էին թէ՛ «պատրիարքը անխոհեմ է»:

Առաջարկում էր ապահովել հոգևորականների վիճակը. ասում էին թէ՛ «Խրիմեան դէմ է հայոց եկեղեցու ողորմ»:

Պատրիարքը պաշտպանում էր ազգի իրաւունքները կառավարութեան առաջ. ասում էին թէ՛ «նա վտանգի կենթարկէ ազգը»:

Նա պահանջում էր, որ գաւառներին ինքնավարութիւն տրւի. ասում էին թէ՛ «հակասահմանադրական է Խրիմեան»:

Սակայն որ մէկը պատմենք:

Ստամբուլի մթնոլորտում մնւած սեւ-սիրտ մարդիկ ընդունակ չէին հասկանալու այն մարդուն, որը մարմնացած անձնուիրութիւն էր և պահանջում էին, որ պատրիարքը՝ թաւշեայ փարաջան հագած, իբրեւ մի անմեղձենալի կուռք նստի իր գահի վրա, և միայն թղթեր ստորագրի...

Սակայն Խրիմեան ընդունակ չէր այդ տեսակ պատրիարք լինելու...

Ուստի զանազան երկպառակութիւնների առաջն առնելու համար՝ նա վճռեց հրաժարվել պատրիարքական գահից: Մի քանի անգամ հրաժարական ներկայացրեց, բայց Ազգային ժողովը մերժեց:

1873 թւի օգոստոսի 3-ին իր վերջին հրաժարականը տուեց Ազգային ժողովին, մի և նոյն ժամանակ էլ մի հրաժարագիր ուղարկեց Բ. Դրան:

Բ. Դուռը ընդունեց այդ հրաժարականը, իսկ Աղգային ժողովը՝ ոչ: Սակայն խրիմեան՝ անդառնալի կերպով վճռած լինելով հրաժարվել, օգոստոսի 3-ին Աղգային ժողովի բաղմամարդ նիստում՝ կարգաց իր հռչակաւոր «Խօսք հրաժարման» և հեռացաւ պատրիարքարանից:

Առաջ ենք բերում այդ նշանաւոր հրաժարականից մի քանի կտորներ.

«Կըսեն թէ պատրիարքը Սահմանադրութեան դէմ կը խօսի և նրա տրամադրած օրէնքները կատարելու փոյթ չունի:

«Այսօր և յաւիտեան կը բողոքեմ. զի խրիմեան յառաջ քան զլաթսուներորդ թւականն՝ 1820 թ. ապրիլ չորս՝ անդատին ի մօրէ Սահմանադրութենէ առաջ սահմանադրական ծնած է և ցորեկ արեւուն լուսով յաշխարհ եկել է. խիստ զժուարին է զանի իբրեւ հակասահմանադրական ամբաստանել»:

Հայրիկ իր խօսքը վերջացրեց ասելով.

«... Կը մնայ ինձ օրհնել համայն ազգը, և հրաժեշտ մատուցանելով երեսփոխանութեանդ՝ Վահանայ Գողթնացւոյն պէս պաղատել.

«Արձակեցէք որ տեսանեմ զօրջափութիւն աւերածոց երկրին խնայ Հայրենեաց»:

«Թոյլ տուէք այս աթոռէն ելնեմ և հօն նստեմ. թերեւ այսու խաղաղութեան օրինակ մի ընծայեմ իմ յաջորդիս: Թոյլ տուէք, եթէ իբրեւ պատրիարք՝ չի կարացայ՝ իբրեւ խրիմեան վարդապետ գործել, թերեւ իբրեւ խրիմեան՝ կարենամ իբրեւ պատրիարք գործել:

«Երթաւ բարեաւ, Արծիւ, ասացէք. գնա, գտիր Վարդաքոսիւրած խուցն ու գրիչ և սակաւիկ մի թանապուր: Հօն մենացիր, զի նաւ խռովեալ փութայ ի նաւահանգիստ»:

Այդ խօսքերով խրիմեան հրաժարվեց գահից:

Եթէ այդ հրաժարականի մէջ մի սխալիչ կէտ կայ, — այն է, որ Հայրիկից յետոյ պատրիարքական գահը բարձրացաւ՝ Ներսէս Վարժապետեան:

Արժանաւոր յաջորդ՝ արժանաւոր նախորդի:

IX

խրիմեանի պատրիարքութիւնից հեռանալու լուրը՝ ահազինեցաւ պառօնաւեց դաւառներին:

Իսկ թշնամիները աւելի սանձարձակ դառնալով, որովհետեւ նա այժմ պատրիարք չէր, այլ մի պարզ եպիսկոպոս, շարունակեցին իրանց զրպարտութիւնները և բամբասանքները: — «Սրիմեան քանդեց պատրիարքարանը, դատարկեց աղգային անդուլը, կոկորդը անցուց Աւագաղբիւրի փողերը» — ասում և դրում էին նրանք:

Իսկ Հայրիկ անվրդով կերպով տանում էր այդ բոլորը:

Ահա թէ ինչպէս է նկարագրում նրա այն ժամանակվայ կեանքը ակամատեաններից մինը.

«... Հրաժարելով, զլուսը քաշած կը նստէր ընդարձակ ամացի տան մը մէջ իճատիէ: Քանի մը անգործ մնացած վանեցիք եկել էին իր ծառայութիւնն ընելու, և ընդարձակ սրահի մը մէջ դրած էին իրանց անկողիները: Երբ ես ներս մտայ՝ նստեալ սեղանի զլուսի կօրհնէր իրանց ճաշը այդ հրաժարեալ պատրիարքը, որ «ոչ միայն Աւագաղբիւրի 45,000 դրուշը, այլ նաեւ պատրիարքարանի անդուլը պարպեր գնացեր էր»: Բնական էր հետաքրքիր աչք մը ձգել այդ գետնը տարածեալ սփռոցի վրա՝ որ սեղանն էր, ուր խաշած պաղ միս, կտոր մը Վանայ պանիր, ձմերուկ մը... կուժ մը ջուր և մէկ երկու դաւաթ էին ամեն հանդերձանք և ճոխութիւն: Ճաշէն վերջ ելանք և պարտիզին մէկ շուքի մը տակ երբ առանձին նստանք՝ հարցուցի Հայրիկին թէ ինչ էր Աւագաղբիւրի այդ զիպուածը, որ լրագրէք ոմանք առերանցեր էին: — «Աւագաղբիւրի Մշոյ դաշտին մէկ գիւղն է, — ասաց Հայրիկ. — բարեբարք ոմանք նրա օգնութեան համար 45,000 դրուշ դրամ ժողոված և պահեստի դրած էին պատրիարքարան: Երբ պատրիարքարանի շուքը հրդեհ պատահեցաւ և հարկւբաւոր աղքատ մնացին առանց հացի, առանց բնակարանի, զինուորական վարչութիւնէն վրաններ ուղեցի այդ խեղճները առժամանակ

պատուարելու համար. բայց ինչ կրնայի ընել, երբ կանայք և երեխայք անօթի էին՝ առանց ծածկոցի, առանց անկողնի: Պատրիարքարանի արկղը, ինչպէս միշտ, մէկ ստակ չը կար, և ես չէի կրնալ ղանալ, երբ ես պատրիարք՝ որդիք կային, որ հաց կը խնդրէին: Աւագաղբւրի դրամը կար:—Ահա թէ ինչպէս կե-
րայ այդ դրամը: Եւ այս խօսքերը կը դրուէր առանց կիր-
քի, առանց զայրոյթի. իր կերպարանքի վրա դառնութեան հետք
անգամ չը կար» *:

Միայն 1874 թւին, Ներսէս պատրիարքը դահը նստելով՝
դրպարտիչներին ղսպելու համար, պաշտօնական կերպով յայ-
տարարեց «Մասիս» լրագրում, թէ Խրիմեան Հայրիկ ոչ մի
կօպէկ պարտ չէ պատրիարքարանին:

Ընդհակառակը, պատրիարքարանի հաշիւներէց երևում էր,
որ Հայրիկ բաւական ստանալիք ունի աղղային սնդուկից.—
բայց, ինչպէս միշտ, նա պարտքեր պահանջող չէր, բաւականա-
հում էր իր համետ ուժկով, որ իրրեւ նախկին պատրիարք
ստանում էր կառավարութեան դանձարանից, և իր այդ ուժիկն
էլ համարեա ամբողջութեամբ բաժանում էր կարօտեալներին:
Այդ մարդը որքան խիստ խնայող և սնտես էր հասարակական
փողերի վերաբերմամբ, այնքան էլ անհաշիւ էր իր անձնական
փողերի վերաբերմամբ: Վերջին կօպէկը տալիս էր՝ դիմողներին:
Մինչև անգամ պարտք էր վերցնում և տալիս խեղճերին: Կ. Պօլ-
սում ամենքը գիտեն Հայրիկի սովորական կատակը, որ նա յա-
ճախ կրկնում էր. «Աշխարհի մէջ երեք մարդ կայ, որոնց գրպա-
նը միշտ ծակ պիտի մնայ. Սուլթան-Աղիդ, Գրիգոր Աղա և
Խրիմեան Հայրիկ»: (Այդ երկրորդը՝ մի առատաձեռն մարդ էր
Կ. Պօլսում):

Պատրիարքական դահից իջնելով՝ նա ուղում էր վերադառ-
նալ Տարօն: Բայց կենտրոնական վարչութիւնը՝ խլելով նրանից
Մուշի վանահայրութիւնը ստիպեց Կ. Պօլիս մնալ: Այդ անպը-
ղարտութիւնը սաստիկ վերաւորեց Վասպուրականի Արծուն...
*

* Ծերենց, «Կաթողիկոսութիւն և Խրիմեան», 1884 թ.:

Ստիպւած լինելով Կ. Պօլիս մնալ, նա բնակութիւն հա-
տատեց Կ. Պօլիս Ասիական թաղի յետ ընկած՝ հայոց մի եկե-
ղեցու, այն է Գուղկունճուղի գաւթում, մի փոքրիկ խցում, հե-
ռու քաղաքի աղմուկներից:

—Հայրիկ, ինչո՞ւ չէք ուղում քաղաքի եւրօպական մասում
ապրել, հարցնում էին բարեկամները:

—Այստեղ՝ ինձ իմ հայրենիքից ծով չէ բաժանում.—պա-
տախտանում էր Խրիմեան:

Այդ ժամանակ Խրիմեան իրան նուիրեց գլխաւորապէս
Ժրական աշխատութիւններին: Ահա թէ ինչ էր ասում նա՝ 1875
թւին՝ տրապիզոնցի իր մի բարեկամին գրած նամակում.

«... Այս անգամի մեր տեսութիւնը շատ համառօտ եղաւ:
Գուր ձեր ցաւերը բաւական պատմեցիք. բայց ես չը կրցայ իմ
վշտերս ու վիճակս պատմել, թէ ինչպէս հայոց պատրիարքու-
թեանը, թող բարոյական ցաւերը, բաւական և շատ նիւթական
ցաւերին տակ ես ճնշուեցայ, այսինքն գրեթէ 450 վրայէն աւե-
լի պարտք մնաց վրաս. հայոց պատրիարքարանէն դուրս ելայ
և ռեբրիմ թշնամիք այնպէս կարծեցին և բամբասեցին թէ ես
զինկտրօնական սնդուկն կողոպտել եմ:—Ուստի այդ իմ պարտ-
քը վճարելու համար, բաւական ժամանակ է ի վեր սկսած եմ քա-
նի մը աշխատութիւններ հեղինակել: Ես տրտունջ չեմ բառնար.
երբ Պօղոս առաքեալ վրան կը կարէր և միանգամայն կ'աւետա-
բանէր, ես ալ պարտական եմ աշխատել եկեղեցւոյ մանուկների
համար: Ես այս միջոցով միայն մտադիր եմ պարտքերս վճարել,
և եթէ յաջողէ Տէր՝ դարնան սկզբին ի հայրենիք դառնալ և
հանգչիլ Վարադայ հովանեաց ներքեւ, զի շատ խոնջած և վա-
տակած եմ»:

1876 թւից Խրիմեան սկսեց լոյս ընծայել իր աշխատու-
թիւնները:

Գեռ պատրիարք չեղած՝ Հայրիկ գրել էր մի փոքրիկ գըր-
քոյկ «Մարգարիտ Աղքայութեան երկնից» վերնագրով: Դա Ա-
ւետարանի՝ գլխաւորապէս Մատթէոս Աւետարանչի մի քանի

գլուխների մեկնութիւնն է, ժողովրդի համար, որի մէջ հեղինակը ցոլացնում է Աւետարանի վարդապետութեան ոգին:

1876 թւին երկրորդ տպագրութեամբ հրատարակեց «Հրաւիրակ Արարատեան» *, աւելացնելով իր այդ բանաստեղծական գեղեցիկ գրուածքին մի նոր գլուխ՝ «Տարօնի» մասին:

Նոյն թւին լոյս տեսաւ մի գեղեցիկ աշխատութիւն, որի մէջ արտափայլում են Խրիմեանի քրիստոնէական բուռն դժգոյսները: Դա «Խաչի ձառ» գիրքն է, որ Հայրիկը նուիրում է հոգեորականութեան՝ իբրեւ մի լուսատու ջահ: Դրա մէջ հեղինակը, իրան յատուկ ազդու լեզուով և ոգեորութեամբ քարոզում է այն անմահ վարդապետութիւնները և գաղափարները, որ քարոզեց Քրիստոս, աշխատելով տապալել այն բոլորը, ինչ որ հակառակ է քրիստոնէական սկզբունքներին, արդարութեան և ճշմարտութեան: Գիրքը վերջացնում է քարոզելով՝ թէ ճշմարտութիւնը անյաղթելի է, և ասում է. «Ով արդար և ազատ ճշմարտութիւն, գիտես, խեղակորոյս մարդիկ մեռուցանելն՝ յաղթութիւն կը համարին. բռնանալ տիրապետել՝ բաղդի տուրք կը համարին. մարդոյն ազատ պարանոցը ստրկութեան լծով կորացուցանել՝ իրաւունք կը համարին. զաղքատն ու զանաւագ կռիւհարեւ՝ զօրութիւն կը համարին. բազմաց վերայ բարձրանալ պերճանալ՝ թագաւորութիւն կը համարին. միով բանիւ միշտ գունդործելով ճշմարտութիւնը նուաճել՝ փառք և յաղթութիւն կը համարեն: Այլ դու, ով ճշմարտութիւն, գիտեմք ու կը խոստովանիմք, անընկճելի և անյաղթելի ես»:

1877 թւին Խրիմեան հրատարակեց «Գրախտի ընտանիք» վերնագրով նշանաւոր գիրքը:

Տաղանդաւոր հեղինակը շատ մօտ էր ուսումնասիրել հայոց

* «Հրաւիրակ Արարատեանի», ինչպէս և «Հրաւիրակ Աւետեայ երկրին» գրուածքների մասին առիթ ունեցանք խօսելու մեր գրքի երկրորդ գլխում: «Հրաւիրակ Աւետեայ երկրին» գրքի երկրորդ տպագրութիւնը այս 1892 թւին լոյս կը տեսնի Նրուստէ մի հայոց վանքի տպարանից:

ընտանեկան կեանքը. նա լաւ գիտէ նրա լաւ և վատ կողմերը, և այդ գրքի մէջ մի կողմից քննադատելով այդ կեանքի թիւր և սխալ կողմերը, միւս կողմից աշխատում է պատկերացնել՝ թէ որն է օրինակելի, բախտաւոր ընտանիքը, դրա խտի ընտանիքը:

Այդ աշխատութեան մէջ հեղինակը շօշափում է հետեւալ հարցերը՝ ամուսնութիւն, ամուսինների կոչումը, իրաւունքները, մարդու և կնոջ փոխադարձ պարտաւորութիւնները, երեխաների դաստիարակութիւնը, տան անդամների յարաբերութիւնները և այլ այնպիսի հարցեր, որոնք սերտ կապված են ընտանեկան կեանքի հետ:

Գրքի իւրաքանչիւր տողից ջնշում է ազատ ոգի: Արօնաւոր հեղինակը բուռն կերպով պաշտպանում է՝ ամուսնութեան մէջ ազատ ընտրութեան սկզբունքը, կնոջ հաւասարութիւնը իր մարդու հետ, կանանց կրթութեան խնդիրը, և որ և է բռնութիւն կամ ճնշումն ընտանեկան յարկի տակ՝ համարում է ընտանիքի դժբախտութեան ամենաառաջին պատճառը:

«Գրախտի ընտանիքը» սիրված գիրք է: Ամեն մի զրադէտ մարդ թիւրքաց Հայաստանում՝ պարտք է համարում առնել և կարդալ «Գրախտի ընտանիքը»: Մինչև այժմ էլ սովորութիւն է, որ վաճառում աղջիկ մարդու տալիս՝ «Գրախտի ընտանիք» մի օրինակ՝ օժիտի հետ միասին՝ փեսայի տունն են ուղարկում:

«Գրախտի ընտանիքից» յետոյ լոյս տեսաւ Հայրիկի մի ուրիշ նշանաւոր գրուածքը, այն է «Սիրաք և Սամուէլ»: Դա բարի հօր կրթական դասերն են, որ տալիս է հայրը իր որդուն, որը ոտք է դնում կեանքի մէջ:

Սիրաքը ինքը Խրիմեանն է, իսկ Սամուէլը—հայ ժողովուրդը: Եւ ինչ որ ասում է Սիրաքը Սամուէլին, դա այն է, ինչ որ Խրիմեան ուզում է ստել՝ հայ ժողովրդին:

«Սիրաք և Սամուէլի» մէջ շօշափված են փիլիսոփայական և սօցիալական կարևոր խնդիրներ, ինչպէս օրինակ՝ իշխանութիւն և հպատակ ժողովուրդ, աշխատանք և իրաւունք, ժողո-

վուրդ և աղնականներ, անհաւասարութիւն մարդկային ընկերութեան մէջ, անհատական և ընկերական խնդրագործունէութիւն և այլն:

Այդ գիրքը խրիմեանի աշխարհահայեցողութիւնն է, գրված այնպիսի լեզուով և այնպիսի կենդանի կերպով, որ կարդացելով է մեծ յափշտակութեամբ և ախորժակով, ուստի հասկանալի է, թէ ինչու այդ գիրքն էլ, որ ներշնչված է առաջադիմական մըտքերով, շատ տարածված է թիւրքահայերի մէջ:

1876 թւի հոկտեմբերի 30-ին տեղի ունեցաւ վանի սոսկալի հրդեհը: Արեւ թիւրք զինուորներ զիտմամբ կրակ գցեցին մի հայի խանութ, որից ամբողջ վաճառատունը բռնկվեց: Հրդեհը լափեց հաղարաւոր մարդկանց ունեցած-չունեցածը, մնացածն էլ թուրքերը յափշտակեցին: Այդ անսպասելի թշուառութեան լուրը հասաւ Կ. Պօլիս. վշտահար խրիմեանը գրեց «Վանդոյժը», —մի կաթիլ ջուր, որ նա սրտւում է իր այրված հայրենիքի վրա:

Մի քանի ժամանակից յետոյ՝ Կ. Պօլիս հասաւ Բաղրեանդի և Ալաշկերտի կոտորածներին գոյժը.—խրիմեան գրեց «Հայգոյժ»:

«Վանդոյժը» և «Հայգոյժը» խրիմեանի բուռն զգացմունքների զեղմունքն է, որոնց խրաքանչիւր տողից կաթում է արտասուք և արիւն....

«Վանդոյժի» մէջ ողբալով թշուառ ժողովրդի թշուառ կեանքը, նա վերջումը յոյս է տալիս ասելով.

«Գարունը մօտ է, հայոց աշխարհ, և պիտի դայ ծիծեռնակ քեզ աւետիս տայ, թէ թիւրքաց աշխարհին երկունք կանցնի և իւր վերածնութեան օրն հասած է. և դու տես յայնժամ, թէ ինչպէս այդ մոխրակոյտ ազարակն անդրէն բողբոջելով կը կանաչի, և քո վերջին բարգաւաճ կը լինի, քան զառաջին»:

Այդ փոքրիկ տետրակները իրանց ազդու բովանդակութեամբ այնքան մեծ տպաւորութիւն արեցին, որ թիւրքաց կառավարութիւնը հարկ համարեց արգելել «Վանդոյժի» վաճառելը: Ուստի երկրորդ տպագրութիւնը 1877 թւին լոյս տեսաւ Թիֆլիսում:

Բացի իր այդ գրուածքներից խրիմեան ունի մի քանի տետրիչ տետրակներ, օրինակ, մի տետրակ Պապականութեան դէմ», «Ժամանակ և խորհուրդք ինչ» և այլն: Բացի սրանցից, նա ունի ուրիշ անտիպ գրուածքներ ևս և մինչև այժմ էլ պատրաստ է գրաւոր վաստակներով:

խրիմեան՝ ժամանակակից ամենատաղանդաւոր հայ գրողներիցն է: Նա ունի բանաստեղծական մեծ քանքար, և դրա հետ միասին նուրբ փիլիսոփայական դիտողութիւն:

Նա բանաստեղծ-մտածող է:

Որպէս մտածող-փիլիսոփայ, խրիմեան մեզ ներկայանում է իբրեւ մի ամբողջութիւն, իբրեւ մի բոլորովին ձեակերտված մտածող, ներշնչված առաջադիմական մտքերով:

Թէ իբրեւ բանաստեղծ և թէ իբրեւ մտածող՝ խրիմեան վերին աստիճանի ի դէպ լիստ է: Նա խղճալիստ էր, երբ դեռ 25 տարեկան երիտասարդ էր, խղճալիստ մնաց և ծերութեան հասակում, երբ սպիտակ մազերը ծածկեցին նրա գլուխը:

Թէ իր գրուածքների խրաքանչիւր տողում, թէ իր գործունէութեան ամեն մի քայլափոխում, մի խօսքով իր ամբողջ էութեամբ նա ներկայացնում է՝ անընկճելի, անսպառելի հաւատ դէպի խօսքի, զաղտիարի, մտքի յաղթանակը, սէր՝ դէպի մարդիկ, և յոյս՝ դէպի ապագան:

Նա չը գիտէ յուսահատվել և թերահաւատել. նա քնդունակ չէ ատել. —ահա դրա մէջն է այդ հսկայի անսպառելի ոյժը, որին չը կարողացան խորտակել ոչ բանտը, ոչ աքսորը, ոչ հալածանքը....

Նա ներկայացնում է մարմնացած՝ հաւատ, յոյս, սէր...

X

1878 թւին, ռուս-թիւրքական պատերազմից յետոյ, կայաքաղաք Բերլինի կոնգրէսը: Գերմանիայի մայրաքաղաքի փառաւոր

դահլիճներում պէտք է վճռվէին այն հարցերը, որոնք օրվա քիսնդ իր էին դարձել պատերազմի դաշտում թափած կարմիր արեան ջնորհով...

Այն ժամանակ Կ. Պօլսի հայոց պատրիարքական աթոռի վրա բազմած էր անմահ Ներսէս Վարժապետեան,—թիւրքահայ յերի իրաւունքներն այդ տաղանդաւոր պաշտպանը, որ վճռեց կօնգրէսին ներկայացնել թիւրքաց Հայաստանի թշուառ վիճակը և արդարութիւն պահանջել:

Ո՞վ կարող էր աւելի լաւ կատարել այդ մեծ գործը, քան խրիմեան Հայրիկ,—թիւրքաց հայերի վշտերի և իղձերի այդ մարմնացած ներկայացուցիչը:

1878 թւի մարտի 8-ին նա Եւրօպա ուղևորվեց:

Առաջին անգամն էր, որ խրիմեան ոտք էր դնում քաղաքակիրթ աշխարհում: Մնաս բարեաւ ասելով խաւարի երկրին՝ նա գնում էր դէպի Լոյսը, իր սրտի մէջ կրելով մի սրբազան խորհուրդ:

Հայոց Հայրիկը պտտեց ամբողջ Եւրօպան: Նա այցելեց բոլոր նշանաւոր մայրաքաղաքները՝ Հռօմ, Վիեննա, Պարիզ, Լոնդօն, Բերլին. տեսնուեցաւ եւրօպական զիպլօմատիայի ղեկավարներին հետ, պատմեց իր ժողովրդի վշտերը, փափաղները, և յանուն արդարութեան ու յանուն եւրօպական քաղաքակրթութեան՝ պահանջեց մի ելք, մի միջոց...

Հայրիկ՝ որտեղ մտնում և լինում էր, թէ պաշտներում և թէ մինխտրներին առանձնատեսներում, գեղեցիկ տպաւորութիւն էր թողնում թէ իր պատկառելի դէմքով և թէ իր խելացի խօսակցութեամբ: Նկարագրելով թիւրքաց Հայաստանի վիճակը, և խնդրելով եւրօպական պետութիւններից թիւրքաց հայերին համար՝ մարդավայել կեանք, կեանքի և պատւի ապահովութիւն և ազատ զարգացում,—խրիմեան աշխատում էր համոզել, որ Փոքր-Ասիայում հայերը միակ ազգն են, որ կարող են միջնորդ հանդիսանալ Եւրօպայի քաղաքակրթութիւնը և լուսաւոր դադափարները Ասիայի խորքերում տարածելու համար:

Առաջ ենք բերում այն խօսակցութեան մի մասը, որ խրիմեան ունեցաւ Հռօմում՝ խաղաղոց արտաքին գործերի մինխտր Կամս Կօրտիի հետ:

«... Հայերը իրաւունք ունին սպասելու, որ իրանց պահանջները կատարվեն, որովհետեւ այժմեան Ասիայի մէջ ամենէն աւելի քաղաքակիրթ ժողովուրդն են: Ձանց առնելով պատմել այն առաջադիմութիւններ, զորս նոքա կատարած են զիտութիւնների և արուեստների մէջ, Ձերդ Վսեմութեան մէկ գաղափար տալու համար թէ ինչ մտաւոր մշակումի հասած են նոքա իրանց յատուկ ճիգերով և անխնայ յարատեւումով, պիտի ասենք, թէ հայերն այսօր կրնան կարգաւ իւրեանց ազգային լեզուով հին աշխարհի գրեթէ բոլոր յոյն և լատին հեղինակներն, որպէս նաև անմահ գործերն այն հանճարների, որոնք պանծալի հանդիսացուցած են խալիսան, Ալէմանիան, Ֆրանսիան և Անգլիան: Ո՞ր ասիական ժողովուրդը կրնայ հայ ազգին հետ դուգակշիռ դալ այս նկատմամբ... Թայլ տուէք նկատել և հետեւալը. խալիա կարող է ըմբռնել թէ որքան պիտի ծաղկի հայ ազգը, երբ ասանայ այն ընտիր և արդար վարչութիւն, զոր կը պահանջէ այսօր. զի խալական փառապանծ դրօշին տակ կը պատսպարվի այժմ Վենետիկի Միսիթարեան ձեմարանը, ոյր համբաւ ծախօթ է զիտուն աշխարհին, և զոր Եւրօպա կը գնահատէ արժանապէս: Այդ վանքի նման հարիւրաւոր վանքեր կան Օսմանեան Հայաստանի մէջ, ուր համախմբւած են հայ կրօնաւորներ, ցեղակից ս. Ղաղարի կրօնաւորներին. այլ անժխտելի է, որ մեր վանքերէ ոչ մին կրցած է հաւասարիլ Վենետիկի հայ մենաստանին: Պատճառն այն յոռի վարչութիւնն է, որ կ'աւերէ Հայաստանն... Հայաստանի մենաստաններն կեղեքում և յարձակում կը կրեն անդու: Ձեր Վսեմութիւն բաջ գիտէ թէ մտաւոր մշակումն երկրորդական խնդիր է մի երկրի մէջ, ուր չը կայ ապահովութիւն: Տուէք միւր վարչական ինքնուրոյնութիւն և Հայաստան կը ծածկվի ս. Ղաղարի ձեմարանին պէս ձեմարաններով, որք եւրօպական քաղաքակրթութիւն կը ծաւալեն ասիական աշխարհին մէջ...

Եւ Եւրօպայի զիմեւում Հայաստան կըսէ. Օգնեցէք ինձ որպէս զի վերականգնիմ, դորձադրեցէք զիս՝ որպէս զի ասիական աշխարհին մէջ ծաւալէք քրիստոնեայ Եւրօպայի քաղաքակրթութիւնն *:

Եւրօպական մայրաքաղաքները պատեւուց յետոյ՝ հայոց պատուիրակ ** Խորմեան յունիսի 2-ին հասաւ Բերլին, ուր եկաւ նոյնպէս և արքեպիսկոպոս Խորէն Նար-Բէյ, որին Ներսէս Վարժապետեան իբրեւ պատուիրակ ուղարկել էր Պետերբուրգ:

Հայոց պատուիրակութիւնը մի յիշատակազիր ներկայացրեց կօնգրէսին, որով թիւրքաց Հայաստանի համար տեղական ինքնավարութիւն էր խնդրում: Պետութիւնների ներկայացուցիչները արդարացի դանկելով հայոց պահանջները՝ ընդհանուր հաւանութեամբ խմբագրեցին դաշնադրութեան 61-րդ յօդուածը, որ հետեւեալն է. «Բ. Գոռը յանձն է առնում անյապաղ իրականացնել այն բարեօրոշմները ու բարենորոգումները, որ պահանջում են տեղական պիտոյքները հայոց բնակած նահանգներին մէջ, և երաշխաւորել նրանց ապահովութիւնը չեղքէզների և քրդերի դէմ: Բ. Գոռն այս նպատակի համար ձեռք առած միջոցները պարբերաբար պիտի ծանօթայնէ պետութիւններին, որոնք պիտի հսկեն նրանց դորձադրութեան վրա ***»:

* «Հայաստան և Խտալիա» գրեց Մինաս Չերազ կ. Պօլիս-1879 թիւ:

Մինաս Չերազ գնացել էր Եւրօպա՝ Խորմեանի հետ՝ իբրեւ թարգման և քարտուղար:

** Խորմեանի պաշտօնական այցետոմսի վրա գրված էր հետեւեալը. L'archeveque Mkrtich Khrimian ex-patriarche et député de l'Arménie de Turquie (Արքեպիսկոպոս Մկրտիչ Խորմեան, նախկին պատրիարք և պատուիրակ Օսմանեան Հայաստանի):

*** Ինչպէս յայտնի է, Բերլինի կօնգրէսի 61-րդ յօդուածից առաջ՝ հայերի համար Սան-Ստեփանոյի դաշնադրութեան մէջ մտցրած էր 16-րդ յօդուածը:

Երբ վերջին ուսուցիչական պատերազմի ժամանակ, ուսաց բանակը՝ Մեծ Խլխան Նիկօլայի առաջնորդութեամբ կանգ

կօնգրէսը վերջացաւ:

Մի օր, Բերլինի հիւրանոցներից մինում նստած, շրջապատված մի քանի հայերով, Հայրիկ պատմում էր Եւրօպայում ստացած դանազան տալաօրութիւնները: Այդ օրը թագաժառանգ Ֆրիդրիխ (այժմեան Վիլհելմ կայսրի հայրը) ճաշի էր հրաւիրել կօնգրէսի բոլոր անդամներին, ի միջի այլոց և Խորմեանին:

— Մեր խնդիրը չեն կատարեր, բայց մեզի ճաշի կը հրաւիրեն, — դառնութեամբ նկատեց Հայրիկ:

Եւ երբ շրջապատողները նկատեցին, որ յարմար չէ ճաշից հրաժարվել և պէտք է անպատճառ դնալ, Հայրիկ դառն ժպտով աւելացրեց.

— Ուրեմն այսօր Խորմեան ալ դիվիօմաթ պիտի ըլլայ: Եւրօպա եկողը չի կրնար զիլիօմատութիւն չընել, որովհետեւ այսօր զիլիօմատիւն՝ ամեն բանի վրա կը թաղաւորէ: Ար տեսնենք արդեօք այն երանելի օրը, երբ Եւրօպան՝ ոգեւորված մարդասիրական լայն գաղափարներով, քրիստոնէական անարատ ըզգացմունքներով, ձեռք կը կարկառէ խեղճին, հալածվածին, ընկածին՝ առանց զիլիօմատիական հայեացքների, առանց քաղաքագիտական յետին մտքերի, այլ դուռ մարդասիրական զգացմունքներից դուրս: Միայն այն ժամանակ քաղաքակրթութիւնը կը տանի իր վերջնական յաղթանակը, երբ կը հասնի այդ օրը:

Եւ մինչդեռ շրջապատողները գլուխները շարժում էին, ա-

ռաւ կ. Պօլսի մերձակայ Այա-Ստեփանոս գիւղի մօտ, այդտեղ ուսաց և թիւրքաց հաւատարմատարների ձեռքով հաստատվեց Սան-Ստեփանոյի դաշնադրութեան 16-րդ յօդուածը, որ հետեւեալն է. «Որովհետեւ ուսաց զօրքերը Հայաստանի մէջ դրաւ երկրներից յետ քաշուելուց յետոյ՝ յիշեալ տեղերում կարող են կռիւներ և խռնակութիւններ տեղի ունենալ, որոնք երկու պետութիւնների լաւ յարաբերութիւնները կարող են խանդարել, Բ. Գոռը յանձն է առնում անյապաղ իրականացնել այն բարեօրոշմները և բարենորոգումները, որ տեղական պիտոյքները պահանջում են հայոց բնակած նահանգների մէջ, և երաշխաւորել նրանց ապահովութիւնը քրդերի և չեղքէզների դէմ»:

սելով որ այդ օրը երբէք չի հասնի, խրիմեան իրան յատուկ ոգևորութեամբ պատասխանում է.

—Ոչ, ես կը հաւատամ, որ կը հասնի....

Յուլիսի 30-ին խրիմեան Հայրիկ վերադարձաւ Կ. Պօլիս, մօտ հինգ ամիս Եւրօպայում մնալուց յետոյ:

Կ. Պօլսում ամենքն էլ յիշում են այն նշանաւոր քարոզը, որ նա խօսեց Մայր-եկեղեցում, 61-րդ յօդուածը «խարխալի» օրինակով բացատրելով:

XI

Եւրօպայից վերադառնալուց յետոյ, խրիմեան երկար չը մնաց Կ. Պօլսում: 1879 թւին նա կարողացաւ յաջողեցնել, որ վերադառնայ Վասպուրական: Դա մի աննկարագրելի բախտաւորութիւն էր նրա համար: 10—15 տարի կը լինէր, որ նա չէր տեսել իր սիրած երկիրը, իր Վարազը, իր Վասպուրականը....

Ստամբուլից հեռանալով, Հայրիկ սրբազան ղգայմօնքներով ոտք կոխեց հայրենիքի հողի վրա:

Անցնելով հայաբնակ տեղերով, խրիմեան ուրախութեամբ նկատում էր ժողովրդի ինքնաճանաչութեան մէջ մեծ փոփոխութիւն.—ճշմարիտ է, շրջապատող հանգամանքները, տնտեսական կեանքը, վարչական կազմակերպութիւնը առաջվայ տխուր պատկերն էին ներկայացնում, բայց միւս կողմից՝ ժողովրդի մշտաւոր կեանքի մէջ՝ նախկին խաւարի փոխարէն սկսել էր թափանցել լոյս, առաջվայ անշարժութեան տեղ՝ երևում էր շարժում... Յրկրի յետ ընկած անկիւններում տեղ-տեղ երևում էին դպրոցներ, ուսնալ մարդիկ, նոր-նոր ձգտումներ, նոր աշխարհահայեցողութիւն:

Տեսնելով այդ բոլորը, խրիմեան ակամայ յիշեց 50-ական թւականները, երբ ինքը մեն-մենակ, բայց լի եռանդով և հաւատով, սկսեց իր գործունէութիւնը, համոզված լինելով որ գաղափարը, լոյսը և միտքը ի վերջոյ յաղթող կը հանդիսանան:

Եւ նա տեսնում էր այդ յաղթութեան նշանները....

Վարազը նոր կեանք առաւ խրիմեանի գալով: Տպարանը սկսեց նորից գործել: Վանի երիտասարդների և դպրոցական կեանքի մէջ նոր շարժում սկսվեց.—աղաներից և սեահողի կղերից հալածված ուսուցիչները և երիտասարդները՝ զօրեղ պաշտպան գտնելով խրիմեանի անձի մէջ, սկսեցին գործել աւելի մեծ եռանդով և ոյժով:

Վասպուրականն այդ ժամանակ ենթարկվեց մի մեծ թըշուառութեան, և խրիմեանի գալը այդ կողմից մի մեծ փրկութիւն էր ժողովրդի համար:

Դա Վանի սոյն էր:

Սուրճ պատերազմի հետեանքներից միսն էր: 1879—80 թւականին ամբողջ Վասպուրականը հայ չունէր ուսուցիչ, և ժողովրդը սովամահ լինելու վտանգի առաջն էր կանգնած: Կառավարութիւնը ոչ կարող էր, և ոչ էլ ուզում էր մտածել ժողովրդին օգնութիւն հասնելու մասին: Վանի մէջ կառավարութիւնը մի քանի ամբար ցորեն ունէր, բայց մի հատիկ անգամ չէր ուզում տալ ժողովրդին: Քաղցած ամբոխը՝ այլ ես չը կարողանալով համբերել, մի օր յարձակվեց ամբարների վրա, կոտորեց դռները և թալանեց բոլոր ցորենը....

Հայերի յոյսը իրանց վրա էր: Սովատանջ ժողովրդի թըշուառութեան դոյժը հասաւ Կ. Պօլիս, Կովկաս, Ռուսաստան: Ժողովրդի լաց ու կոծին՝ խրիմեան միացրեց իր հրաւերը,—և ահա աշխարհի բոլոր ծայրերում գտնված հայերը, օրինակելի առատաձեռնութեամբ, սկսեցին նուիրատուութիւններ անել յօգուտ Վանի սովեալների: Կ. Պօլսում կազմվեց Սովեոց Յանձնախումբ, որը պէտք է ստանար բոլոր նուիրատուութիւնները և անմիջապէս հասցնէր Վան: խրիմեանի անունը արդէն մեծ դրաւական էր, որ փողերը ի զուր չեն վառնվիլ,—և այդ հանգամանքը կրկնապատկեց նուիրատուութեան չափը:

Ամբողջ ազգաբնակչութեան յոյսը և ապաւէնը՝ խրիմեանն էր: Երբ Հայրիկը, սպիտակ ձի նստած, Վարազից գալիս էր

վան՝ արտիկուլ սովեալներին և կարգադրութիւններ անելու՝ ժողովուրդը՝ հայ, թուրք, քուրդ, քրիստոնեայ և մահմեդական, շրջապատում էին նրան և օգնութիւն խնդրում:

Եւ խրիմեան ամենքին օգնութիւն էր հասցնում, առանց նայելու, թէ օգնութիւն խնդրողը, սովատանջը՝ հայ է թէ՛ թուրք, քուրդ է թէ՛ եղիդի:

Շատերը վանի հայերից և հոգեւորականներից ատամներ էին կրճտացնում խրիմեանի դէմ, որ նա հայի հետ միասին օգնում է և թուրքին և քուրդին:

— Դրանց պէտք է սովամահ անել, — ասում էին նրանք:

Սակայն խրիմեանի մարդասիրական լայն ոգին ուրիշ կերպ էր դատում. — նա օգնում էր տառապեալներին, սովատանջներին, կարօտեալներին՝ առանց նայելու, թէ ինչ ազգի կամ ինչ կրօնի են պատկանում նրանք:

Երբ սովը անցաւ, քուրդ շէյխերից շատերը, որոնց մինչեւ այժմ չէ կարողացել ընկճել ոչ մի ֆիզիքական ոյժ, այնքան երախտապարտ էին դեռում իրանց խրիմեանի առաջ, որ երդվում էին նրա անուշտով, նայում էին նրա անձի վրա, իբրեւ մի սրբութեան վրա, և նոյն իսկ ոմանք եկան և ցանկութիւն յայտնեցին մտնել հայոց եկեղեցու գիրկը:

Խրիմեանի այդ ուղղութիւնը՝ սերտ բարեկամութիւն հաստատեց վասպուրականի հայերի և քուրդ աղքատեաների մէջ: Նոյն իսկ վանի փաշան անդադար պախարակում էր վանի թուրք մեծամեծներին, օրինակ բերելով հայերին:

— Ի դուր էք դուք հայերին պարսաւում, — ասում էր նա, — պարսաւելու փոխարէն ամաչեցէք. դուք՝ թուրք մեծատուններդ, ինչ արեցիք ձեր աղքատների համար, մինչդեռ հայերը ոչ թէ միայն իրանց՝ այլ և ձեր սովեալներին հաց էին տալիս:

1879—80 թվի սովից յետոյ՝ խրիմեանի անուշը ընդհանրացաւ նոյն իսկ մահմեդական քուրդերի և թուրքերի մէջ: Երբ նա պտտում էր զիւղերը, ժողովրդին տեսնելու, քաջակերելու կամ մի ուրիշ նպատակով, հայերի հետ միասին մահմեդական-

ներն էլ ընդ առաջ էին դուրս գալիս՝ ողջունելու հայոց մեծ վարդապետին:

Անցաւ սովը:

Այդ ժամանակ էր, որ խրիմեանի մէջ յղացաւ միտք՝ բանալու երկրագործական դպրոց, ժողովրդի անտեսագիտական զարգացմանը նպաստելու համար:

Հայաստանի մէջ առաջին երկրագործական դպրոց հիմնողը՝ խրիմեանն եղաւ: Դպրոցը նա հիմնեց վարագում: Բերել տուեց երկրագործական նոր տեսակի գործիքներ. հրաւիրեց մասնագէտ ուսուցիչներ և վասպուրականի զանազան կողմերից հաւաքեց աշակերտներ: Բացի աշակերտներին ուսուցանելը, դպրոցը գործնական օրինակ պիտի տար և մօտիկ զիւղացիներին, որոնք հրաւիրվում էին ներկայ լինելու երկրագործական դպրոցի աշխատանքներին:

Երեք տարի գոյութիւն ունենալուց յետոյ դպրոցը փակվեց: Խրիմեան մտադիր էր նոյն երկրագործական դպրոցը բանալ Հէքարի գաւառում, Սալախանէ գիւղում, որտեղ կայ առատ հող, ջուր և երկրագործ ժողովրդի մեծ բազմութիւն: Բայց այդ նրան չաջողվեց՝ Հայաստանից հեռանալու պատճառով:

Այդ միջոցներում վարագը դարձաւ կենտրոն: Ոչ թէ վասպուրականից, այլ ամեն կողմերից՝ ամեն դասակարգի և շրջանի հայեր գալիս էին տեսնելու խրիմեանին: Ամենքին նա ընդունում էր, ամենքին ապաստան տալիս, միջոցներ ցոյց տալիս և ամենքն էլ նրանից հեռանում էին՝ սիրտ առած, ոգևորված, կրելով իրանց սրտի մէջ այդ մեծ մարդու մեծ յիշատակը:

Վարագի փոքրիկ եկամուտներով և իր սուղ միջոցներով խրիմեան կարողանում էր հարկւրաւոր հիւրեր ընդունել և ճանապարհ գցել: Այդ նրանից էր, որ այդ մարդը վերին աստիճանի սակաւապետ է և համեստ իր մասնաւոր կեանքի մէջ: Առաւօտը արթնանում էր ամենից վաղ: Յերեկվայ աղատ ժամերը նա անց էր կացնում կարդալով և գրելով: Իսկ օրվայ մեծ մասը՝ նա տեսնում էր իր մօտ եկողների հետ: Նրա ճաշը աւելի քան

համեատ է լինում. ուստի օրերին ուտում է թանապուր, որ նրա սիրած կերակուրն է, իսկ պատ օրերին՝ պասուսան ամենահասարակ կերակուրներ: Նրա այդ պարզ կենցաղավարութեան հետևում են նրա բոլոր շրջապատողները: Ճրագի լուսով պարապել չէ սիրում նա, և սովորութիւն ունի շուտ պառկել:

Նոյն պարզութիւնն է տիրում Հայրիկի բնակարանի և հագուստի մէջ: Սովորաբար նա հագնում է վանի հասարակ շաւրից կարած փարաջա, որը գերադասում է թաւիչից և կերպասից: Նա իր կրծքին չէ կրում ոչ մի չքանչան, կամ ագամանդադարդ փայլուն խաչեր:—Իր յարաբերութիւնների մէջ վերին աստիճանի պարզ է և մտերիմ. այդ պատճառով միշտ նրա մօտ ազատ մուտք են ունենում ամեն տեսակի մարդիկ, սկսած վերջին գիւղացուց:

Հայրիկը՝ իրրե զրուցեցներ՝ անմասն է: Նրա կենդանի, վառվռուն լեզուն, սրամտութիւնների անսպառելի պաշարը և գրաւիչ գէմքը՝ այնքան զրաւում են, որ խօսակիցը հեռանալ չէ ուզում: Այլ թէ միայն վանում, այլ նոյն իսկ Կ. Պօլսի ամենաբարձր շրջաններում՝ հիւր գնացած ժամանակ, Հայրիկ դառնում է ամենքի հետաքրքրութեան առարկան, ամենքն էլ նրան են շրջապատում և նրան լսում: Նրան չեն սիրում միայն նրանք, որոնք վախենում են ազատ և բաց խօսողներից, որովհետեւ Հայրիկի առաջին յատկանիշն է ամեն բան ասել՝ բաց և ազատ:

Վրա հասաւ 1885 թվականը:

Հայրիկ գիշեր-ցիւրեկ իր նախագծերի իրագործման վրա էր աշխատում, և նրա հետ միասին ամբողջ Վասպուրականը չէր էլ սպասում, թէ մօտեցել է բաժանման ժամը: Կ. Պօլսից հրաման եկաւ, որով Խրիմեանին առաջարկվում էր թողնել Վասպուրական և գնալ Կ. Պօլս:

Տխուր լուրը կայծակի արագութեամբ տարածվեց:

Առանց կակիծի մնաս բարով ասել Վարագի վանքին, ուր աւելի քան քառորդ դար Վասպուրականի Արծիւը բոյն էր դրել,

ժողովրդին՝ որին նա նուիրել էր իր ամբողջ կեանքը, հայրենի գաւառին, որի իւրաքանչիւր անկիւնը նրա սրտի մէջ յարուցանում էր հազարաւոր գեղեցիկ յիշողութիւններ, այն տանը, ուր նա ծնվել, մեծացել էր, և վերջապէս այն բոլորին, ինչ որ կազմում էին նրա իրէպը և ձգտումը.—մնաս բարով ասել այդ բոլորին, և գուցէ ընդ միշտ, անդառնալի կերպով՝ ծանր էր, շատ ծանր նոյն իսկ Հայրիկի համար, որ սովոր էր տանջվել, հալածվել....

Ապրիլ ամիսն էր: Վարագին վերջին հրաժեշտը տալուց յետոյ, Հայրիկ գնաց Վան: Այգեհատանի եկեղեցիների մէջ տուեց իր վերջին ողջոյնը ժողովրդին: Ա. Աստուածածին եկեղեցում դառնալով հազարաւոր ժողովրդին՝ նա ասաց հետեւեալը.

«Ժողովուրդ հայոց, հեռանում եմ ձեզանից: Թողնում եմ սիրելի հայրենիքս, ինձ կեանք տուող ժողովուրդս, և Վարագը՝ որտեղ 27 տարվայ ընթացքում մի բոյն էի շինել ինձ համար՝ իմ այս մասնեւրով: Բայց մի կարծիր, ժողովուրդ հայոց, թէ Խրիմեան գնաց և մոռացաւ ամենքիդ: Այն օրից, երբ 1820 թվականին Խրիմեան մկրտվեց այս սուրբ աւաղանում (ցոյց տալով իր մկրտած տեղը), մի տախտակ շինվեց նրա սրտի վրա ու ժողովուրդ բառը գրվեց: Փանի շունչս բերանումս է, ոչ ոք չէ կարող եղծել այդ բառը այնտեղից: Դուք էլ, ժողովուրդ հայոց, մի եղծէք Հայրիկի անունը ձեր սրտից: Յիշեցէք Հայրիկին ձեր աղօթքների մէջ: Սիրեցէք միմեանց. դաստիարակեցէք ձեր որդոց. աշխատեցէք լոյսի համար, հացի համար: Խօսք եմ տալիս, ուր որ էլ լինի, թէ Մասեաց ստորոտ թէ Բիւզանդիոն, մէկ օր էլ չանցկացնել առանց իմ հայրենիքը յիշելու: Իսկ երբ Խրիմեան աւանդէ իր հողին, նրա անբռնաբարելի կտակը պիտի լինի՝ իր ոսկրները Վասպուրական փոխադրել, Վարագի խաչաքարերում, իր հայրենիքի ծոցում ամրոտիլ:»

Գնալու օրը, Այգեհատանի արեւելեան ծայրից, ուր գտնվում է Հայրիկինց տունը, մինչև քաղաք և քաղաքից էլ մինչև Աւանց, այսինքն մօտ երկու ժամվայ ճանապարհ, ժողովուրդը խռնված սպասում էր: Դպրոցները, չուկաները և բոլոր գործատեղերը

«իսկված էին: Հէնց որ Հայրիկ երևաց, օղը թնդաց ծափահալով թիւններով և կեցցէներով: Յոյցերի հետ միասին շատերը լաց էին լինում: Ամենքն էլ մօտենում էին վերջին անգամ Հայրիկի ձեռքը համբուրելու:

Հեծեալների ահազին բազմութեան հետ միասին՝ խորհրդաւոր ռազմական միջոցներով և միջոցներով՝ վանի ռուսաց և պարսից հիւսիսայինները, տեղապահ եղբայրները, իշխանութեան ներկայացուցիչը, ոստիկանապետը հեծեալ ոստիկաններով, և հայոց գաւառական ժողովի անդամները:

Անցնելով Արծիէ, Պուլանը և Մուշ, Հայրիկը Կարինի վրայով գնաց Կ. Պօլիս, ամեն տեղ հանդիպելով ժողովրդական մեծ ցոյցերի:

Այդ նոյն օրերն էին, երբ Էջմիածնում կատարվում էր 1885 թվի կաթողիկոսական ընտրութիւնը:

Ամբողջ ժողովրդի փափագն էր, որ խորհրդաւոր կաթողիկոս ընտրվի:

Բայց ժողովրդի փափագը՝ Էջմիածինը չիրագործեց:

XII

Կ. Պօլսում Հայրիկ մնաց ամբողջ վեց տարի, իբրև պանդուխտ-աքսորական: Նա նման էր թեւերը կտրած արծուի, որ ապրում է, բայց թռչել չէ կարող: Տարիները անցնում էին տալիսների յետևից...

Հասաւ վերջապէս 1890 թվականը: Տեղի ունեցան Գումրի-Գալիուի և Երզրումի դէպքերը: Նկաւ և 1891 թվականը: Մարտ ամիսն էր, մի մուսայլ և տխուր օր...

Սուլթանի թիկնապահներից մինը եկաւ խորհրդաւոր մօտ և յայտնեց հետևեալը.

— Նորին Վեհափառութիւնը առաջարկում է ձեզ ուխտ գնալ Ներսիսէ: Պատրաստ եղէք, նաւը չուտով ճանապարհ կըննին: Ձեր ճանապարհի ծախսը կը հոգայ արքունի դանձարանը:

Մի քանի ժամանակից յետոյ Բօսֆօրի ափերից՝ թրքական մի շողենաւ ճանապարհ ընկաւ դէպի Ներսիսէ:

Նաւի մէջ նստած էր խորհրդաւոր Հայրիկ:

Նաւը քիչ-քիչ անհետանում էր, երևում էին միայն տաճարական բարձր մզկիթների դաղաթները:

Ծերունի ուխտաւորը վերջին անգամ երեսը դարձրեց դէպի Ստամբուլ: Նրա դէմքը խոթուեց: Առաջին անգամն էր, որ այդ դէմքի վրա նկատվում էր ատելութիւն, ատելութիւն դէպի այն քաղաքը, որին դիպչելով խորտակվում են քաղաքակրթութեան ալիքները, ինչպէս ժայռին դիպչող ջրի ալիքները....

Նա չուտով մոռացաւ Պօլիսը: Յիշեց Ներսիսէ:

Յիշեց և իր անցեալը: Քառասուն տարի առաջ՝ նա նոյն ճանապարհով գնացել էր Ներսիսէ, լի երիտասարդական վառ-վռուն զգացմունքներով: Բայց այն ժամանակ նա գնաց իբրև հաւատարմութեամբ թրքական, իբրև ազատ ու խառն ուր:

Իսկ այժմ.... Հեռու հայրենիքից, սիրած ժողովրդից, Ներսիսէի վանքի մի փոքրիկ և նեղ խոցի մէջ նստած՝ Հայրիկ մտածում է:

Նրա մտածողութեան առարկան իր ժողովուրդն է, իր սիրած երկիրը:

Այն թէ ինչպէս է նկարագրում ականատեսներից մինը Հայրիկի խոցը.

«Ներսիսէի մ. Յակոբ եկեղեցու փոքրիկ բաղի մէջ, առաջին յարկի վրա՝ մի դռնակ կայ՝ փոքրիկ և նեղ: Նախասենեակը խոնաւ և մութ մի խոցիկ է, երկաթապատ փոքրիկ լուսամտով. յատակի սառը քարի վրա նստած է մեղադրուող դէմքով՝ Հայրիկի պատահական մի սպասաւորը, որը կրակարանի առաջ պազած՝ սուրճ է եփում: Ածուխի, սուրճի, և խոցում պատկերված մի քանի պանդուխտների շնչառութեան հոտը միմեանց խառնվելով՝ համարեա թունաւորել է օդը:

«Այդ անտանկի խոցից մտնում է ուրիշ խոց: Պատահական մօտ մի կտորած սեւիկ և մի ժանգոտած պղնձէ աման

կայ.— Հայրիկի լուացարանն է: Մնացեալ մասը պանդխտների անկողինների համար է: Այդ խուցից էլ մի դուռ տանում է դէպի Հայրիկի սրահը:

«Գա բնակարան չէ, այլ զընդան: Մի գետնաշարիկ խուց է, որ սրահ է կոչվում. ճիշդ գետնափոր գերեզմանի ձև ունի. երկայն և նեղ. երկու մետր լայնութիւն և երեք մետր երկայնութիւն ունի: Այդ խուցի մէջ, երեսակայեցէք, համարձակ չի կարող կանգնել պարթեահասակ խրիմեան, որովհետեւ գլուխը օճորքին կը դիպչի: Այդտեղ ուտում է, այդտեղ պարապում և այդտեղ էլ ընդունում է այն բազմաթիւ հիւրերին, որոնք ուխտ դառով Քրիստոսի գերեզմանին, վերջն էլ Հայրիկին են ուխտ դալիս:

«Այդ տարօրինակ սենեակը մի պատուհան ունի, որ նայում է պատրիարքարանի մարմարի օնի մուտքի վրա. աջ և ձախ կողմից փոքրիկ խաւիճիկներով և բարձերով բազմոցներ կան. մինի վրա ինքն է նստում, միւսի վրա հիւրերը: Գրած է մի փոքրիկ սեղան, կանաչ կերպասով ծածկած, մօտն էլ մի աթոռ.— պարապելու տեղն է:

«Իսկ ննջարանը կամ անկողինը՝ փոքրիկ ու նեղ բազմոցն է, և դրա վրա է քնում Հայոց Հայրիկը...

Սակայն նեղ խուցը չէ խրիմեանին հալող մաշողը.— այլ հայրենի երկրի կարօտը, փողովրդի ցաւերը:

—Հայրենիքի կարօտը ինձ կը մաշէ, սիրտս պատռվում է, երբ մտածում եմ թէ՛ դուցէ մեռնեմ այս օտար երկրի մէջ՝ առանց հայրենիք տեսնելու.— ասում է յաճախ Հայրիկը, և մի փոքր լուելուց յետոյ՝ աւելացնում.

—Արծիւն ճնճողակի վանդակի մէջ սեղմեր են. աս ալ կանցնի....

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0172973

40 40000